

TARTALOM

Tanulmányok

GAAL GYÖRGY, Erdély első nemzetközi híru nyelvudosa: Gyarmathi Sámuel	95
BERSZÁN ISTVÁN, Az irodalmi gyakorlatok korszakai és ritmusai	119
SZÜCS GYÖRGY ÁRON, A magyar irodalom története	149

Kisebb közlemények

SZŐCS KRISZTINA, A közép-európaiság gondolata Milán Kundera regényeiben	155
NAGY L. JÁNOS, Arany balladája mint népballada	163

Adattár

GYÖRGY JÓZSEF, A Hargita megyei Kápolnásfalu helynevei	173
--	-----

Szemle

ISTVÁN BARTÓK (ed.) Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary (<i>Bányász Melinda</i>)	179
KESZEG VILMOS, Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség (<i>Kása Enikő</i>).....	182

SUMAR

Studii

GYÖRGY GAAL, Sámuel Gyarmathi, primul lingvist transilvănean de renume europeană	95
ISTVÁN BERSZÁN, Epoca digitală și ritmul practicilor literare	119
GYÖRGY ÁRON SZÚCS, Despre istoriile literaturii maghiare	149

Articole

KRISZTINA SZÓCS, Ideea central-europeană în romanele lui Milan Kundera	155
JÁNOS NAGY L., Balada lui Arany privită ca baladă populară	163

Materiale și documente

JÓZSEF GYÖRGY, Toponime din Căpâlnița (jud. Harghita)	173
---	-----

Recenzii

ISTVÁN BARTÓK (ed.) Companion to the History of the neo-Latin Studies in Hungary (<i>Melinda Bányász</i>).....	179
KESZEG VILMOS, Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség (Alfabetizare, uz grafic, scriere populară) (<i>Enikő Kása</i>).....	182

TANULMÁNYOK

ERDÉLY ELSŐ NEMZETKÖZI HÍRŰ NYELVTUDÓSA:
GYARMATHI SÁMUEL

Születése 260. évfordulójára

Az angol és francia földön kibontakozó felvilágosodás német, főleg bécsi közvetítéssel jut el a magyarokhoz. Itt Mária Terézia és II. József korában bontakozik ki. Felmerül a nemzeti függetlenség kérdése, a társadalom megreformálása. Ezek azonban nem kivitelezhetők az állam megtorló intézkedései miatt. Nagyobb sikere van a tanügyi rendszer korszerűsítésének, a nyelv pallérozásának, a sajtó beindításának és az anyanyelvi színjátszás megteremtésének. Erdélyben a XVIII. század utolsó évtizedének elején megalakul az első állandó hivatásos magyar szintársulat (1792), és létrejön az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság, az első magyar akadémiai jellegű testület. Kezdeményezője 1791-ben Aranka György marosvásárhelyi bírósági tanácsbíró, aki Bánffy György kormányzó támogatásával röpiratot bocsát ki a társaság felállítása érdekében, s azt eljuttatja az erdélyi országgyűléshez. A társaság alapszabályait is kidolgozza Aranka, 1793-tól rendszeres üléseket tartanak 1801-ig. Minthogy a társaság nem kap uralkodói jóváhagyást, 1806 táján széteszik¹. A társaság célkitűzései közt első helyen – nevéből is adódóan – a „nyelvművelés” állt, s az 1791-ben Kolozsvárt kelt tervezet a „nyelvmester-készítésben” példaként említi „az érdemes orvos Gyarmathi” urat, aki már ki is dolgozott egy ilyen jellegű magyar nyelvtankönyvet². Ma már megállapíthatjuk, hogy a társaság legjelentősebb nyelvésze, az egyetlen európai hírűvé vált tagja Gyarmathi Sámuel volt.

Gyarmathi Sámuel nyelvészeti munkáival tanulmányok sora foglalkozik, de életútjáról, főleg annak kezdő és záró szakaszáról alig maradtak fent adatok, ezeket M. Nagy Ottó 1944-ben gyűjtötte egybe³. Ő is a legtöbb részletet „Kállai Ferencz pensionált kapitány” 1832-ben megjelent első életrajzi összefoglalójából vette át⁴.

¹ Részletesebben lásd: Jancsó Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955.

² Uo. 108.

³ M. Nagy Ottó, *Gyarmathi Sámuel élete és munkássága*. Kolozsvár, 1944. Erdélyi Tudományos Füzetek 182. sz. A külön nem jegyzetelt adatok többsége innen származik.

⁴ Kállai Ferencz, *Orvos Gyarmathi Sámuel' Élete' leírása*. Nemzeti Társalkodó 1832. márc. 31. 193–202.; ugyanez a szöveg: Kállay Ferencz, *Gyarmathi (Sámuel)*. Közhasznú Esmeretek Tára. Ötödik kötet. Fo–Gwayra. Pesten, 1833. 482–5.

Gyarmathi 1751. július 15-én született Kolozsvárt. Édesapja Gyarmathi János, édesanyja Osváth Éva volt. A szülők társadalmi helyzetéről semmilyen feljegyzés sem tanúskodik, csak feltételezhetjük, hogy polgári, valamilyen mesterséget űző ember lehetett a református vallású édesapa. Nincs nyoma annak az anyakönyvekben, hogy a szülők a városban haltak volna meg, úgyhogy feltételezhetően elköltöztek innen. Hosszabb-rövidebb ideig Zilahon élhettek, de ott sincs bejegyezve haláluk. Ott azonban Sámuelnek egy öccse, a 60 éves Gyarmathi György halálát anyakönyvezték 1817-ben. S felbukkan egy 1807-ben elhunyt Vajda Benjáminné Gyarmathi Sára neve is, aki esetleg nővére volt a nyelvésznek. Az utóbbi iskoláztatásából következtethetően a család 1766 táján települt át Kolozsvárról Zilahra.

A kis Sámuel 1757-ben a kolozsvári Református Kollégiumba írták be, s itt 1763-ig köztanítók vezetése alatt végezte az alsóbb osztályokat. Ekkor feltételezhetően valami – talán az édesapa halála – megrengette a család anyagi helyzetét, úgyhogy Sámuel a nagyenyedi Református Kollégiumba küldik két tanévre. Itt bizonyára a számos kedvezmény lehetővé tette ingyenes továbbtanulását. Enyeden kezd filozófiát és matematikát tanulni. Aztán egy tanévre (1765/66) újra Kolozsvárt diákoskodik, a retorika osztályban. Itt ismeri meg II. Pataki Sámuel (1731–1804) orvosdoktor, a kollégium filozófia- és matematika tanárát, aki szenvedélyes botanikus és könyvgyűjtő. Nem valószínű, hogy tanította volna a még mindig „kisdíáknak” számító fiataalt, de a kollégiumi élet valamilyen lehetőséget teremthetett az együttműködésre. Vélhetően Gyarmathi példaképét találta meg Pataki személyében. Előfordulhat, hogy a későbbi támogató, gróf Bethlen Gergely, akit 1767-ben a Kollégium felügyelő gondnokává választanak, éppen Patakitól hall először a jó eszű, törekvő kisdíákról.

1766. április 21-éről a zilahi református gimnázium anyakönyve őrzi meg Gyarmathi jelentkezését. Itt a felsőbb osztályokat többnyire Kolozsvárról „hozott” rektorok, vagyis a bölcsészeti-teológiai tanulmányaikat éppen befejező és lelkészi kinevezésre váró fiatalemberek vezették. 1768-ig Kónya Ferenc, azután Simon József tölti be ezt a tisztséget.

Zilahon ekkoriban nem működik még főiskolai tagozat, ennek elvégzésére – már alighanem tudatosan – Nagyenyedet választja Gyarmathi. Itt ösztöndíjakra, de mindenekelőtt rangos képzésre számíthat. 1769. május 1-jén mint „politikus”, tehát nem lelkészi pályára készülő, jegyzi be nevét az anyakönyvbe. Hét esztendő tölthet az alma materben. Hosszasan alumnus, természetesen a Kollégiumban lakik, majd magántanító, később köztanító, vagyis alsóbb osztályt vezet. Ekkor már a külföldi egyetemeket járt professzorok tanítják. Közülük nagyobb hatással lehetett rá Ajtai Abód Mihály (1704–1776), aki bölcséletet és görögöt adott elő. Gyarmathi emlékkönyvébe jó tanács kíséretében jegyezte be nevét: „Hoc age, quod agendum est” (Íme, tedd, amit tenned kell!). Kováts József volt a fizika, matematika és természetjog előadója, Körösi György pedig a latint és történelmet tanította. Az utóbbi latin nyelvű történelemlékönyvének magyar fordítását el akarta

készíteni Gyarmathi, s ilyen irányban előfizetési felhívást is közrebocsátott 1796-ban. A fordítás végül nem született meg. Ezeknek az éveknek az emlékét őrzi Gyarmathinak a zilahi hagyatékában fennmaradt két kézírata is. Az egyik egy filozófiai jegyzet, mely a német Christian Wolff rendszerét követi, a másik egy diáktársának temetésén mondott beszéd. Ennek címe „Vir Vere Literatus, azaz Valóságos Bölts Ember”. Az 1750-ben született ifjú, ikafalvi Barok Mózes 1776-ban hunyt el, éppen mikor külföldi útjára készült. A beszéd sok vonatkozása önéletrajzi jellegű lehet, hiszen Barok Mózes is nehezen, önerőből küzdi végig magát a diákeveken. Gyarmathi rámutat, hogy a tanulásra nem szabad kényszeríteni a fiatalokat, viszont aki a könyvet szereti, azt támogatni kell. Külföldre ne a „hegyek és vizek látására”, hanem tapasztalat szerzésre menjen a „bujdosó”. Szintén Zilahon fennmaradt Gyarmathi emlékkönyve is, amelybe a külföldi útra készülő ifjú emléksorokat gyűjt tanáraitól, jötevőitől és diáktársaitól.

A külföldre készülő végzettek akkoriban az egyházi előjáróság előtt vizsgán bizonyították felkészültségüket. Így 1776 őszén Gyarmathi harmadmagával teszi le ezt a vizsgát a Csernátoni Vajda Péter püspök vezette bizottság megalégedését váltva ki. Minthogy orvosira készül Bécsbe, s az orvostanhallgatók részére Mária Terézia alapította Goldberg Alumneum ösztöndíjára pályázik, a Főkormányzók ajánlására is szüksége van. Ez évente egy diákot ajánlhat, s ezért a kolozsvári Akadémiai Líceum tanáraitra bízta a döntést. A két református és egy evangélikus jelentkező közül a szeptember 16-i vizsgán Gyarmathi bizonyul az ösztöndíjra érdemesnek⁵.

Korábban itáliai, majd német és holland egyetemeken szereztek orvosi diplomát az erdélyi fiatalok. A XVIII. század második felében már többségük a bécsi egyetemet választotta, itt több kedvezményre is számíthatott a hosszas tanulmányi idő alatt. Gyarmathi is hat évet töltött a császárvárosban, de alig maradt fenn adat az itteni diákkoráról. Enyedi kollégája és legjobb barátja, a később anekdotagyűjtőként ismertté vált Andrád Sámuel volt itt tanulótársa. Ellátását a Goldberg Alumneum biztosította, de talán az Erdélyi Udvari Kancelláriától is kapott évi 200 Ft ösztöndíjat. Rendre letette a kötelező vizsgákat. 1781–82-ben a bécsi gyermekkórházban gyakorlatozott, a himlő elleni oltást tanulta⁶. 1782-ben védte meg nyomtatásban is közzétett doktori disszertációját *Continuatio praelectionum Haenianarum...* címmel⁷, melyben Anton de

⁵ Kálmán Farkas, *Gyarmathi Sámuel*. In: Új Magyar Athenás. Budapest, 1882. 148–9.

⁶ Vö. Gyarmathi Sámuel levele Hajnóczy Józsefhez. Bécs, 1781. máj. 29. In: *Orvostörténeti levelek* (Fodor István kéziratgyűjteményéből). Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica (Orvostörténeti Közlemények) vol. 34. (1965) 168.

⁷ Teljes címe: *Continuatio praelectionum Haenianarum, quam dissertationis inauguralis loco adnuente incluta fecultate medica in... Universitate Vindobonensi adnexis thesibus medico-practicis pro gradu doctoratus legitime consequendo exhibet*. Viennae, 1782. A kiadvány Kolozsvár egyetlen könyvtárában sem található meg.

Haën holland származású bécsi udvari orvos, híres klinikus tanainak továbbfejlesztésére tesz kísérletet.

Bécsben is vezette emlékkönyvét, amelybe több diáktársa írt sorokat, s ekkor készülhetett egyetlen – ma ismert – portréja, egy gyenge minőségű olajfestmény, mely diplomával a kezében ábrázolja. Ez hagyatékával Zilahra került⁸. A bécsi évek azért is fontosak Gyarmathi életében, mert itt ismerkedhetett meg a felvilágosodás tanaival, s valószínűleg itt is lépett be a szabadkőművesek közé. Élete további szakaszában szinte mindenütt e mozgalom tagjai segítik munkálkodását. 1780-as megalapításától fogva a Pozsonyban megjelenő első hírlapunk, a Magyar Hírmondó munkatársa lett.

Alighogy elvégezte az egyetemet, meghívták Fogarasra a vármegyei főorvosi állásba. Nem fogadta el a felkérést, mert az akkori diákszokásoknak megfelelően egyszer még világot akart látni, hosszabb utazást téve. András Sámuel barátjával teszi meg a négyhónapos, német nyelvterületet átfogó gyalogos vándorlását 1782/83 fordulóján, tehát télies időben. Útvonaluk: Bécs – Prága – Drezda – Odera-Frankfurt – Berlin – Potsdam – Lübeck – Hamburg – Braunschweig – Harz hegység – Göttingen – Erlangen – Nürnberg – Regensburg – Bécs. Többnyire olcsó fogadókban szálltak meg, keveset költöttek. Azért kellett visszatérniük 1783 márciusában Bécsbe, mert pénzüik elfogyott. Az útvonalból látható, hogy több egyetemi várost is útba ejtettek, különösen Berlinben és Göttingenben a tudós világgal keresték az ismeretséget.

Az ifjú doktorra valószínűleg szabadkőműves kapcsolatai révén figyelt fel 1783 novemberében id. Ráday Gedeon, a jeles politikus, költő, könyvgyűjtő. Éppen két unokája, Pál és Gedeon mellé keresett nevelőt, mert az előző külföldi tanulmányútra távozott. Felfogadta Gyarmathit, aki a következő évet Pécelen és a gyermekek tanulási helyén, Pozsonyban töltötte. A Ráday-család körében még jobban megismerhette a felvilágosodás tanait, a könyvtárban megtalálhatta az új eszmeáramlatok alapvető munkáit. Már Bécsből levelezett Hajnóczy Józseffel, gróf Széchényi Ferenc, a könyvtáralapító titkárával és könyvtárosával, aki ekkoriban Horpácson lakott a grófnál. Pozsonyban személyesen is találkozhattak. Hajnóczy ismertette össze Széchényivel is. Pozsony akkor a magyar szellemi élet központjának számított. Gyarmathi több cikket írt a Magyar Hírmondóba, pár számát szerkesztette is. Pozsonyból rendszeresen levélben tájékoztatta tanítványai apját és nagyapját a gyermekek tanulásáról és az ottani hírekről. E levelezésből értesülünk arról, hogy Gyarmathit mennyire foglalkoztatta a korszak egyik nagy technikai vívmánya, a hőlégballon.

Miután a Montgolfier-fivérek 1783 júniusában felbocsátották első hőlégballonjukat, majd októberben két embert is a magasba emeltek, szerte Európában kísérleteztek ilyen ballonok felbocsátásával, többnyire utasok nélkül. Gyarmathi

⁸ Legjobb reprodukciója A zilahi Államilag Segélyezett Evang[éliumi] Reform[átus] Collegium Értesítője az 1899–1900-dik isk[olai] évről mellékleteként, a címlappal szemben jelent meg.

is többször ír urainak e témáról⁹. „A levegő égbe felmenő Golyóbist a’ minap tsak nevetők Pécelenn, de látom, ez most a Tudos Világnak leg főbb és kedvesebb mulato tzelja lön” – írja 1784 januárjában¹⁰. Majd arról is szól, hogy Bécsben februárban szándékoznak egy léggömböt felbocsátani. Márciusban már arról tudósít, hogy Bécsben három embert készülnek a császár jelenlétében léggömbbel a levegőbe emelni. Sőt, Pozsonyban is egy Price nevű „ánglus” felbocsátott egy golyóbist, de az első kísérlete kudarcos volt, s a „fizikátlan pozsonyi seprőlék” kigúnyolta. A második alkalommal azonban a Szent István templom tornyának magasságáig sikerült felemelni a gömböt, „a széltől el ragadtaték, és viteték keresztül a Dunán Eszterház fele, a’ melyre szememmel egy fertály oráig kísérem, és többé nem láthatván, gyanitom, hogy leg alább két mértföldig el szaladott innét”¹¹. Maga Gyarmathi is kedvet kapott a kísérletezéshez. Május elején kétszer is felbocsátott léggömböt. A másodikon, május 11-én gróf Batthyany József bíboros is megjelent. Erről beszámolt a Magyar Hírmondó¹².

1784 októberében szabadul Gyarmathi nevelői állásából, s Pestre megy. Feltételezhetően a Rádayak környezetében és Pozsonyban is volt alkalma megismerkedni az akkoriban újdonságnak számító színjátszással. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy ott találjuk orvosunkat az első magyar nyelvű színelőadásoknál. Ferdinand Müller *Gróf Valtron avagy a szubordináció* című darabját Kónyi János fordításában Budán 1784. november 14-én adták elő, a német színtársulat művészei vállalták a magyar nyelvű fellépést. Gyarmathi végezte a magyar szöveg betanítását, talán a sűgő is ő volt.

A Ráday család ajánlására ekkoriban meghívták Gyarmathit Hont megye főorvosául. Kállay-féle életrajza azzal indokolja az állás elutasítását, hogy időse elődje, családos ember kereset nélkül maradt volna, ha elfoglalja a tisztséget. Legalább ennyire vehette számításba Gyarmathi azt, hogy Erdélyben kívánt letelepedni, állást vállalni. Volt is meghívása ide, kettős, orvosi és nevelői minőségben. 1784 szeptemberében írja id. Ráday Gedeonnak, hogy a gróf Rhédey úrfiak mellé meghívták: „hogy próbálnám, ha lehetne é elméjek háborodott állapotján valamit segíteni. Én ezen hivatalt el mellőzni helyesnek nem tartot-

⁹ Vö. Vértes O. Augusztá (közlő), *Gyarmathi Sámuel levelei a Rádayakhoz*. NyK. 61. köt. (1959) 321–44.

¹⁰ Uo. 326.

¹¹ Uo. 328–9.

¹² „Doktor Gyarmathi Úr fel bota e ezen Hólnapnak 11-dik napján egy repülő Golyóbist itt Posonban, a’ Kardinális Primás ő Eminentziája és sok értelmes Nézők jelen létibe; ezen Golyóbisnak nehézsége vala 1000 Árpa szem nyomó; fért beléje 4900 Cubicus Ujnyi Levegő, tizenkétszer vala könnyebb a’ közönséges Levegőnél, tehát annak könnyebítő ereje által ötven ölnyi magasságra emeltetett fel a’ Levegő Égbe; azonba bizonyos az, hogy ha minden cél nélkül való időbe bota tathatnék fel e’ Golyóbis, 70 vagy 80 ölre is fel hatolna; reményli is, hogy rövid időn nagyobb Golyóbisokat még magossabbra bota that.” A’ Magyar Hírmondó 1784. Pünköszt Havának [Május] 15. Napján szombatn költ 37. levele. 307–8.

tam, rész szerint mivel hazám olly érdemes tagja ajánlá, másodszor, mivel a' fizetés is, mellyet rendelt, nem meg vetendő, mivel 100 arany Erdélybe szép fizetés, midőnn az embernek a' mellett az udvarba alkalmas lakása, asztala, és a' szomszéd helységekre szabados kimenése is van Praxisra”¹³. Ahogy a Horea-féle lázadás után rendeződött a helyzet Erdélyben, elfoglalta a báró Radák Ádám feljárnotta állást. Ennek leányától született két árva unokája, Rhédey Ádám és Ferenc szellemi fogyatékos lehetett. Rövidesen meg is haltak.

Nagyenyed továbbra is vonzza Gyarmathit, s 1785 elején ott telepedik le: nem tudjuk, hogy hivatalos orvosként vagy csak magánpraxist folytatott. Enyeden nősült meg. A gazdag asszony mindenképpen uralkodni akart rajta, s ez rövidesen váláshoz vezetett. A feleség nevét nem ismerjük, de a házasságból született egyetlen leányt Zsuzsinak keresztelték, s utóbb Andrád Sámuel Elek nevű fiához ment nőül, Abrudbányán laktak. A válásra 1786-ban kerülhetett sor, s alighanem ez lehetetlenné tette Gyarmathi helyzetét Nagyenyeden. Úgyhogy még ennek az évnek a folyamán elfogadja gróf Bethlen Gergely meghívását, s beáll udvari orvosnak.

A Bethlen Ferenc ágából származó id. gróf Bethlen Gergelynek (1717–1792), Bethlenszentmiklós urának báró Naláczai Borbálától négy fia született: Lajos, László, Gergely, Ferenc. Az 1787-ben elhunyt Lajosnak báró Wesselényi Annától született idősebbik fia, szintén Gergely (1778–1835), nagyenyedi és kolozsvári tanulmányok után a főkormányoséknél lett tisztségviselő. Feleségül vette a család egy másik ágából származó gróf Bethlen Klárát (1786–1844), Bethlen Pál tábornok és báró Kemény Krisztina lányát¹⁴. A családnak Kolozsvárt a Belső Közép utcában volt háza és Nagybúnban kastélya. A házasságból 1802–1812 között négy gyermek is született. Gyarmathi életpályája a továbbiakban e főúri családhoz kötődik. Levéltárunk 1786-tól kezdődően őrzött meg tőle írt recepteket¹⁵. 1787-ben hosszasan Bethlen Lajost kezelte, annak elhunytáig. Még ebben az évben a Bethlen család ajánlására meghívják Hunyad vármegye „rendes physicusául”, vagyis megyei főorvosnak. A megyének ekkoriban Déva a székhelye, úgyhogy Gyarmathi is oda költözik. 1791 végéig tölti be ezt a munkakörét, de ez alatt is állandó kapcsolata a családdal. Főorvosi munkálkodásáról nem maradt feljegyzés, inkább hivatali, közegészségügyi feladatokat kellett ellátnia. Magánpraxisa szerényen alakulhatott, főleg azért, mert nem kedvelte a betegekkel való foglalkozást. Ha csak tehetette, inkább nyelvészkedett.

A nyelvészkedés akkoriban divat volt. 1770-től a század végéig több mint 30 magyar nyelvtant írtak. Mindenki szívügyének tekintette a nyelv pallérozását,

¹³ Vértes O. Augusztá (közlő), *Gyarmathi Sámuel levelei a Rádayakhoz*. I. h. 340–1. 1784. szeptember 4-én kelt levél. A levél szerint báró Daniel István consiliarius úr hívta meg, az életrajzok a nagyapát, báró Radák Ádámot (†1803) említik meghívóként. Ennek Radák Erzse nevű lánya Rhédey Lászlóhoz ment nőül, ebből a házasságból született Ádám és Ferenc.

¹⁴ Vö. Lukinich Imre, *A bethleni gróf Bethlen család története*. Budapest [1927]. 529–48., 554–6.

¹⁵ Csetri Elek, *Gyarmathi Sámuel életéhez*. In: *Uő.: Európa és Erdély*. Kolozsvár, [2005] 129–41.

s a felkészültebbek az önálló magyar grammatika kidolgozását is szem előtt tartották. Ezzel a céllal hirdette meg egyik első magyar folyóiratunk, az éppen Bécsben megindított Hadi és Más Nevezetes Történetek két szerkesztője, Kerekes Sámuel és Görög Demeter az első magyar vonatkozású pályázatot „egy jó Magyar Nyelv tanító Könyv hazai nyelvünkön való kidolgozására”. Mindössze 20 aranyat és 150 kinyomtatott „exemplárokat” ígérnek a nyertes pályázónak. Körülményesen elmagyarazzák, hogy mit is várnak az új „talpra esett Grammatikától”. A kiírás az 1789. szeptember 25-i számban jelent meg, s határidőnek a következő évi július 13-át szabják meg¹⁶. Ez aránylag igen rövid időszak egy teljes nyelvtan elkészítéséhez. Úgyhogy csak olyan személy jelentkezhetett pályaművel, akinek már előkészületei lehettek e téren.

Gyarmathi is ezek közé tartozhatott. A pályadíjat időközben Nunkovits György szerb püspök megtoldotta 30 arannyal, s így az 50 aranyat kitevő pályadíj elég tekintélyes összegnek számított. A kitűzött határidőre öt pályamű érkezett be, az elbírálás nagyon elhúzódott, csak 1794 decemberében hirdettek eredményt. Az első díjat nem adják ki, a debreceni Földi János kapja a II. díjat, s három pályázó osztozik a III. díjon, közülük az egyik Gyarmathi. De az ő munkája akkor már kikerült a nyomda alól. A pályázat utótörténetéhez tartozik, hogy a díjazott művekből egy Benedek Mihály vezette debreceni lelkész- és tanárközösség 1795-re elkészített egy országos érvényűnek szánt, józan neológ törekvéseket érvényesítő nyelvtant: ez lett a híres Debreceni Grammatika¹⁷.

Gyarmathi grammatikája minden valószínűség szerint az erdélyi szabadkőművesek biztatására és támogatásával született meg. Erdélyben 1749-ben Brassóban létesül az első szabadkőműves páholy, azután Szebenben, majd a 80-as évek közepén Fritsi Fekete Ferenc szervezésében Kolozsvárt is alakul páholy. 1785-ben II. József szabályozza a páholyok működését a Habsburg-birodalomban, s összesen négy páholy működhet. Az erdélyi székhelye Nagyszeben lesz, ahol a Főkormánysház is található. Nagymestere gróf Bánffy György kormányzó, helyettese báró Bánffy Farkas. Átmenetileg a kolozsváriak is e páholyhoz tartoznak. De 1790-ben, amikor a Kormánysházat áthelyezik Kolozsvárra, a páholy központja is átköltözik¹⁸. Gyarmathi neve felbukkan már a szebeni páholy 1789-es nyomtatott névsorában¹⁹. A szabadkőművesek is támogatták a nyelv-művelést, jórészt az ő kezdeményezésükre jött létre az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság. Szervezője, Aranka György szintén páholytag volt. Ők hívhat-

¹⁶ *Jelentés a' nemes magyar nemzethez*. Hadi és Más Nevezetes Történetek. Első szakasz. Bétsben, September 25-ik napján, 1789. 281–8.

¹⁷ Törös László, *A debreceni Grammatika vitás kérdései*. In: *Emlékkönyv Pap Károly [...] működésének harmincadik évfordulójára*. Debrecen, 1939. 496–527.

¹⁸ Jancsó Elemér, *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században*. Cluj, 1936. 235–58.

¹⁹ Jancsó Elemér, *Gyarmathi Sámuel*. In: Uő. *A felvilágosodástól a romantikáig*. Bukarest, 1966. 37.

ták fel Gyarmathi figyelmét a pályázatra, majd ők bábáskodtak a mű megjelentetése körül.

Gyarmathi tehát 1791 nyarán elküldi pályamunkáját a bécsi szerkesztőknek, s ugyanakkor egy példányt juttat Jósika Antal Kolozs vármegyei főispán kezeihez. Ez az éppen ülésező Erdélyi Országgyűlésben július 20-án bemutatja a munkát, úgy döntenek, hogy azt, ha érdemes rá, kinyomtatják, s szerzőjét megjutalmazzák. A mű megvizsgálását követően Jósika javaslatára az országgyűlés elhatározza annak kinyomtatását. Közben elkezdődik a Nyelvmívelő Társaság felállításának a tervezgetése. Gyarmathi 1792 elején két nyelvészeti dolgozatát el is küldi Arankának a társaság hasznára. A pályamű kiadását egy szerencsés felajánlás tette lehetővé. Natrop Wilhelm bécsi nemes birtokos 1792. október 15-én 1500 Rft-ot küldött a Nyelvmívelő Társaság céljaira, azzal a reménnyel, hogy ezért indigenátust (erdélyi honfiúsítást) kap. Az országgyűlés úgy határozott, hogy az összeget fordítsák Gyarmathi művének a kinyomtatására, majd a fennmaradt 500 Ft-ot jutalomként a szerzőnek adták²⁰. Feljegyezték, hogy Jósika és Bethlen Gergely mellett különösen Wesselényi Miklós és Túri László harcolt a könyv megjelentetéséért. Hochmeister János nyomdájából 1794-ben került ki a kétkötetes mű: *Okoskodva tanito magyar nyelvmester*. Melly irattatott Gyarmathi Sámuel N[emes] Hunyad Vármegye Orvossa által. Kolozsváratt és Szebenben, 1794.

A 700 lapnál terjedelmesebb kiadvány egy levéllel indul: „Nemes Haza! Nyelvmester nevezet alatt írt munkámnak készítésében tett igyekezetemnek tzélja egyenesen tsak kedves Hazámhoz tartozó buzgó kötelességemnek tellyesítése. [...] Azt adtam a' Hazának, a' mit adhattam, továbbra is azt fogom adni, a' mit adhatok. Semmim sintsen, jó igyekezetemnél egyéb, ezt örökre feláldozom. [...] A' Nemes Hazának igaz fia, alázatos Szolgája: Gyarmathi Sámuel”²¹. Az „Elöljáró-Beszéd” kifejti, hogy a nemzetek ereje növekedésének csalhatatlan jele nyelvük gyarapodása. Ezt a történelem nagy birodalmainál tapasztalhatjuk. Ezért kell nyelvünket palléroznunk. Ő is néhány éve szabad óráiban ezzel foglalatoskodik. Nyelvtanával a helyes nyelv elsajátítását akarja elősegíteni. Művét inkább hosszabbra szabta, majd ennek alapján készíthetnek tankönyveket. Nyelvünket a napkeleti nyelvek közé sorolja és kifejezetten gazdagnak tartja. Bemutatja azokat a régebbi nyelvtanokat, amelyeket műve kidolgozásakor használt. Külön közli a „Mesterszók” vagyis szakkifejezések jegyzékét magyarul és latinul. A műben ugyanis teljesen magyar terminológiát használ. A nyelvtan három részre oszlik: I. A kimondásról és helyesírásról; II. Etimológia, eredetvevés; III. Az öszverakásról (Mondattan). Összesen száz paragrafusból áll, végén egy frazeológiai „Kis szotár” található 101. paragrafusként.

²⁰ Az erdélyi országgyűlés jegyzőkönyveiből a Gyarmathi művére vonatkozó határozatok megtalálhatók kimásolva: *Orvostörténeti levelek* (Fodor István kéziratgyűjteményéből). I. h. 162–4.

²¹ *Okoskodva tanito magyar nyelvmester*. I–II. lap

Gulya János szerint²² ez első rendszeres nyelvtankönyvünk, ebben található az első magyar mondat. Nagy érdeme, hogy nyelvünk sajátosságait állandóan összeveti a latin, görög, német, cseh, angol, román, olasz nyelvi jellemzőkkel. Összegzésként megállapítja a műről, hogy az „mindenképpen a magyar és az egyetemes nyelvtudomány egyik prominens, örökbecsű alkotása”. Zsirai Miklós 1952-ben kiemeli: Gyarmathinak „Az sem kerüli el figyelmét, hogy a magyarban nincsenek a kölcsönös érthetőséget különösebben zavaró nyelvjárási különbségek”²³. A könyv érdekessége az első fejezetben, hogy a kétjegyű mássalhangzók (gy, ly, ty...) jelölésére külön-külön betűt ajánl.

Nyelvtana elkészítése után szabad óráiban Gyarmathi fordítói-átdolgozói munkába kezdett. Két korabeli nevelő hatású népszerű német ifjúsági könyvet ültetett át magyar nyelvre. Mindkettő az akkoriban még élő Joachim Heinrich Campe (1746–1818) német író-pedagógus munkája. 1793-ban jelent meg Kolozsvárt az „Ámérikanak fel-találásáról, a gyermekek és az ifjak kedvéért Campe J. H. által németül irattatott hasznos és kedves könyv, melyet némelly hazájok nyelvében gyönyörködők magyarra fordítottak”. A kiadvány három tekintélyes kötetből áll: Kolumbus (295 lap), Kortés (280 lap), Pizarro (234 lap). Mindháromhoz térkép is járul. A címlapon nincs feltüntetve a fordító neve, illetve több fordítóra történik utalás. Egyes bibliográfiák Gyarmathit tartják a mű fordítójának, M. Nagy Ottó kételkedik ebben, főleg mert a kiadvány helyesírása eltér a nyelvtanától. Véleményünk szerint ez nem zárja ki, hogy ő is részt vett a fordítás munkájában.

A kiadvány sikere adhatta az ötletet Gyarmathinak, hogy Campe másik híres művét, a korábban keletkezett Robinson-átdolgozást is magyarra fordítsa. Daniel Defoe nagyhatású, 1719-ben megjelent regényét Campe átdolgozta ifjúsági olvasmánnyá, s 1780-ban adta közre. Gelei József jászberényi tanár már 1787-ben kiadta ennek magyar tolmácsolását. Gyarmathi az időközben megjelent harmadik kiadás fordítását tette közzé Kolozsvárt 1794-ben ilyen cím alatt: „Ifjabbik Robinzon, melly a’ gyermekeknek gyönyörködtetésekre és hasznos multságokra németül Campe J. H. által irattatott. Magyarra pedig Gyarmathi Sámuel által fordítottatott az harmadik német ki-adás szerint”. Ez a terjedelmes fordítás második kiadásban is megjelent Nagyenyeden 1830-ban. A fordítói előszóban leszögezi: „Minden végben-vitt fáradtságomban és szorgalmatosságomban azért jutalmam: szeretett Nemzetem kedve-keresése és a gyenge Ifjúságnak a legszükségesebb dolgok tanulásában lehető elő-segállése”²⁴. Csakhogy a filológusok a XIX. század végén elkezdték vizsgálni a Campe-fordításokat, s Beöthy Zsolt nyomán többen is megállapították, hogy Gyarmathi nem végzett igazi fordítói munkát, hanem inkább csak a Gelei szövegét stilizálta,

²² Gulya János, *Gyarmathi Sámuel*. Budapest, 1978. 49–110.

²³ Zsirai Miklós, *A modern nyelvtudomány magyar úttörői*. I. Sajnovics és Gyarmathi. Budapest, 1952. 36.

²⁴ *Ifjabbik Robinzon...* 3.

idegen szavait helyettesítette, de lényegében legfeljebb átmásolta az első fordítást. „Gyarmathi kiadványában ugyanis magának a Robinson-történetnek több mint 400 lapos szövege az első mondatától az utolsóig Gelei fordításának plagizálása. Amit Gyarmathi valóban a német eredetiből és – itt alighanem hinni lehet szavainak – valóban a Campe-mű 3. kiadásából fordított, az csupán a német szerzőnek a Robison-történethez írott néhány lapos előszava. Ez ugyanis nincs meg Gelei fordításában, Gyarmathi tehát kétségtelenül maga tette át németből magyarra” – állapítja meg Benkő Loránd 1958-as tanulmányában²⁵. Ehhez legfeljebb azt fűzhetjük hozzá, hogy abban az időben még nem ismerték a szerzői jog kérdését, nem szabályozták az ilyen jellegű szövegátvételeket. Gyarmathi bizonyára hozzáfogott a tolmácsoláshoz, de mikor keze ügyébe került a Gelei-féle szöveg, a kényelmesebb utat választotta: egyszerűen átírta azt sajátjává.

1792. március 12-én Gyarmathi így írja alá egyik Kolozsvárról keltezett levelét: „Eddig Hunyad vármegyei Physicus, de most a Gróf Bethlen Gergely Úr Udvara házi Orvossa”²⁶. Ebből arra következtethetünk, hogy 1791 végén megvált dévai állásától, s visszatért a Bethlenek körébe. Itt éppen id. Bethlen Gergelynek lehetett szüksége rá, aki 1792 elején halt meg. Három életben lévő fia (László, Gergely, Ferenc) ekkor felajánlotta Gyarmathinak, hogy maradjon a család körében, s ők biztosítanak neki évi 400 Ft fizetést, épp annyit, amennyi a főorvosi jövedelme volt. Ezután többnyire legifjabb Bethlen Gergelyt szolgálta. Bethlen Gergelyné Bethlen Klára bátyja, Bethlen Elek (1777–1841) 1795-ben 18 évesen külföldi tanulmányútra készült. Az akkori szokás szerint egy idősebb nevelőt-mentort fogadtak az úrfi mellé, hogy az – miközben szintén tanul – kezelje a pénzt, s felügyeljen a fiatalemberre. Néha még egy-egy szegényebb sorsú fiatal inasként is velük tartott. Ezúttal is hárman indultak tanulmányútra. Elek gróf édesapja, Bethlen Pál tábornok felfogadta Gyarmathit mentornak, Fogarasi Sámuel pedig inasnak. Az utóbbi marosvásárhelyi polgárgyerekként az ottani kollégium elvégzése után csak így tudott kijutni külföldi egyetemre, de helyzetét igen megalázónak találta. A vele egykorú úrfival még kijött, de Gyarmathi „főnökségét” csak nehezen viselte el. Az utazás érdekessége, hogy erről a zilahi hagyatékban fennmaradt Gyarmathi költség-lajstroma, mely lehetőségessé teszi az útvonal rekonstruálását²⁷, de maga a gróf is feljegyzéseket készített utazásairól, ezeket Torma Károly tette közzé 1867-ben²⁸. Végül 1974-ben sajtó alá került Fogarasi Sámuel Önéletírása²⁹ is, ebben ugyancsak részletes útleírást találunk.

²⁵ Benkő Loránd, *Egy XVIII. századi plagizáció nyelvi vonatkozásai*. NyIrK. II. évf. (1958) 44–58.

²⁶ Gyarmathi Sámuel – Kendeffy Jánosnak. In: *Gyarmathi Sámuel leveleihez*. Közli: Csetri Elek – Dani János. NyIrK. XV. évf. (1971). 134–53.

²⁷ Vö. M. Nagy Ottó *i.m.*-nek 23–44. lapjaival.

²⁸ *Gróf Bethlen Elek úti naplója 1795–1797*. Közli Torma Károly. Kolozsvári Nagy Naptár 1867-dik évre. Kolozsvárt, 1867. 79–101.

²⁹ Fogarasi Sámuel, *Marosvásárhely és Göttinga*. Önéletírás (1770–1799). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Juhász István. Bukarest, 1974. Az akkor még kéziratosszerű életrajz

Fogarasi így meséli el Gyarmathi felfogadását: „Tartózkodott akkor ottan [a városban] egy Gyarmathi Sámuel nevű medicinae doctor, akinek minden foglalatossága az volt, hogy az urakhoz járjon időtölteni, mert az orvoslás mesterségét ő sem szerette, s más sem kívánta őtet használni. [...] Ez a többek között egykor Kolozsvárt a generális gróf Bethlen Pálhoz menvén, ottan előhozakodik, hogy a gróf a fiát, Eleket ki akarja küldeni, nem tudja, kivel küldje, szeretné, ha egy olyan embert találna, mint a doctor. Gyarmathi azonnal ajánlja magát. Konvencióra is mennek, két esztendőre 1000 Rft-t ígérvén készpénzt, ezenkívül köntöst és minden költséget”³⁰. Fogarasi szerint id. Bethlen Pál, a nagyapa, fiától eltérően nem bízott Gyarmathiban, s ezeket mondotta Fogarasinak „az unokájára ügyeljek, mert ő bennem bízik, Gyarmathiban pedig legkisebbet sem. [...] Arra is intett, hogy akármilyen betegek leszünk, a Gyarmathi doktor kúrájával ne éljünk, mert nem tud az orvosláshoz. Ezt is mondá: Vigyázzon kend magára, mert kend szép formájú ifjú, Gyarmathiról pedig az a hír, hogy ő sodomita volna. Erre nézve csak azt jegyzem meg, hogy egész együttlétünk alatt ezen bűnnek legkisebb jelét is nem tapasztaltam Gyarmathiban, talán csak hogy olyan asszonyi puhaságú férjfiúnak látszott, arról gyanakodtak reá”³¹. E szavakból is kitűnik, hogy Gyarmathinak orvosként nem volt valami jó híre.

Gyarmathi költség-lajstroma szerint 1795. június 15-től lett az úrfi kísézője, együtt látogattak el Hunyad megyébe, majd Nagyenyedre és Marosvásárhelyre, miközben búcsúztak és az úthoz szükségeseket bevásárolták. December 15-én indultak Kolozsvárról Bécs felé. Zilahon és Margittán át értek Debrecenbe, ahol a karácsonyt töltötték, s megnézték a várost, vásárolgattak. Innen a Karcag – Szolnok – Pest útvonalon haladtak, s 1796 első hetét az utóbbi helyen töltik, áthajóznak Budára is, felkeresik az egyetemet, színházba járnak. Komárom – Győr – Pozsony a következő útszakasz. Pozsonyban báloznak, a Dunán hajóznak. Január 14-én érnek Bécsbe, ahol két hetet töltenek. Megfelelő szállást kell keresnie Gyarmathinak, lakájt fogadnia, divatos ruhát varratnak. Színházba, bálba mennek. Innen Prága – Pirna – Drezda – Lipcse irányában haladnak. Már Drezdában is képtárba, könyvtárba járnak, Lipcsében két hónapot töltenek, tudósokkal ismerkednek, az úrfi franciául tanul. Április 18-án indulnak tova, s a Jéna – Weimar – Erfurt – Gotha (csillagvizsgáló) útvonalon április 25-én érkeznek Göttingenbe. Itt majdnem három évet töltenek. Ezért lakást bérelnek, ahol az önálló háztartáshoz gazdasszonyt, szolgát, mosónőt alkalmaznak. A házvezetés Gyarmathira hárul. Tisztelgő látogatást tesznek a pro-

---

Gyarmathi-vonatkozásaira először Ferenczi Zoltán hívta fel a figyelmet: *Életrajzi adat Gyarmathi Sámuelről*. Erdélyi Múzeum X. köt. (1893) 596–7.

³⁰ Fogarasi Sámuel *i. m.* 141–2.

³¹ Uo. 154–5.

fesszoroknál, majd május 2-án beiratkoznak az egyetem nyári félévére³². Ekkoriban még itt diákoskodik Bolyai Farkas kíséretében két Kemény-fíú, a református Bodor Pál, az unitárius Kőröcsi János³³.

A hannoveri dinasztiából származó II. György angol király 1737-ben alapította a róla elnevezett Georgia Augusta Egyetemet Göttingenben. Ez rövidesen Európa legrangosabb és egyik legkeresettebb tanintézetévé vált. Mindenkorai rektora az angol király volt, úgyhogy a tényleges vezetés a prorektorra hárult. A tanév két szemeszterre oszlott, a téli októbertől márciusig, a nyári áprilistól júliusig tartott. Közel 40 professzor hirdetett előadást. Az egyetem működésének első századában mintegy 200 magyar diák tanult itt, „némethoni kis Athene”-ként emlegették. Különösen a filozófiai, teológiai, filológiai és történelmi képzésben számított első rangúnak. A már említettekén kívül a következő század elején itt alapozta meg nyelvtudását Kőrösi Csoma Sándor is³⁴.

Gyarmathi és az úrfi eleinte ugyanazokra a kurzusokra iratkozott be, de az utóbbi délutánonként még franciául tanult, rajzórakon vett részt, lovagolni ment. Gyarmathi ilyenkor a könyvtárban kutatott³⁵. Aranka György megbízásából a magyar vonatkozású könyvek jegyzékét igyekezett összeállítani. Hallgatták Johann Gottlieb Buhle professzor kantiánus filozófiai előadásait, az ezeken készített jegyzet fennmaradt Gyarmathi zilahi hagyatékában. Johann Gottfried Eichorn professzornál keleti nyelvészetet és irodalomtörténetet tanultak. Érdeklődéssel követték Ludwig Spittler előadásait is, mert ő a magyar történelmet kutatta. Georg Christoph Lichtenberg professzor kísérleti fizikai előadásai igen nagy népszerűségnek örvendtek. A vakációk idején hosszabb utazásokat tettek, bejárták Németországot, sőt Dániáig is eljutottak³⁶.

Két tudós keltette fel különösen Gyarmathi érdeklődését. 1797 januárjában Jénában találkozott a már 80 évnél idősebb Christian Wilhelm Büttnerrel, aki egy nagy összehasonlító szótáron dolgozott, s Gyarmathi segítségét kérte a román nyelvi anyag kiegészítésében. Neki meggyőződése volt, hogy a magyar a finnrel rokon nyelvek közé sorolandó. Göttingenben a történelmi professzor August Ludwig Schläzer gyűjtött rengeteg anyagot a finnugor nyelvekről. Ő korábban

³² Érdekességként említjük, hogy Fogarasi Sámuel már előttük megérkezett, április 15-én beiratkozott.

³³ Fogarasi Sámuel *i. m.* 360.

³⁴ Kocziány László, *Adatok a felvilágosodás és reformkor eszméinek terjedéséhez Erdélyben*. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok. Bukarest, 1980. 169–84.; Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor*. Kolozsvár, [2002]. 52–5.

³⁵ Az 1796. júl. 6. és 1798. aug. 16. között általa kivett köteteket a könyvtári napló alapján sikerült azonosítani. Összesen 46 címet sorolnak fel. Vö. Gulya János – Patri, Kai Hendrik: *Sámuel Gyarmathi und die Göttinger Universitätsbibliothek*. Sonderdruck. Ural-Altäische Jahrbücher. Neue Folge, Band 14. Göttingen, 1996. 239–47.

³⁶ Ezek útvonalának, eseményeinek részletes bemutatása megtalálható Bethlen Elek útinaplójában (*i. m.*) és M. Nagy Ottónál is.

Stockholmban és Szentpéterváron is tanított, úgyhogy alkalma volt megismerkedni e nyelvek némelyikével.

Gyarmathi eleinte hitetlenkedve fogadta a magyar nyelv ilyenszerű besorolását, de Schlözer számos szótárt, szójegyzéket, nyelvtant bocsátott a rendelkezésére, segített neki megtanulni svédül, finnül, úgyhogy fel kellett ismernie: Sajnovics Jánosnak 1770-ben igaza volt, amikor *Demonstratio* című híres művében³⁷ a lapp–magyar rokonságot bizonyította. Minthogy az úrfi 1797. május 23-án hirtelen megnősül ezután Gyarmathinak több ideje marad a búvárlásra és nyelvészeti munkák írására.

1797 második felében és 1798 elején írja meg Gyarmathi élete fő művét latin nyelven: *Affinitas Lingvae Hvngaricae cum lingvis Fennicae Originis grammaticae demonstrata. Nec non Vocabularia dialectorum Tataricarum et Slavicarum cum Hvngarica comparata*. Göttingae, 1799. A cím az 1999-es magyar fordítás címlapján így hangzik: *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel továbbá a tatár és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójegyzékei*³⁸. A magyar fordításra is fel kellett írni a kezdő szót, az Affinitast (=rokonság), mert így vált a könyv fogalomná, európai hírűvé.

A könyvet szerzője I. Pálnak, „Oroszország legfenségesebb és leghatalmasabb uralkodójának” ajánlja, amiből arra következtetni, hogy Gyarmathi tervbe vehette a rokon népek felkeresését az Orosz Birodalomban, s ehhez az uralkodó segítségét szeretne volna megkapni. A kötet különben három részből és három függelékből áll. Első része a lappok és finnek nyelvének a magyarral való rokonságát, a második az észti nyelvvel való rokonságot bizonyítja, a harmadik pedig más finn eredetű nyelveket (vogul, votják, csuvas, cseremis, permi, zürjén, mordvin) vet össze a magyarral. Az első függelék egy tatár/török szójegyzék magyar vonatkozású szavait vizsgálja, a második egy Nagy Katalin cárnő rendeletére készült szójegyzék elemzése, a harmadik pedig Schlözernek a Gyarmathihoz intézett 1797. november 19-i levele. Mint látható, a kötet nem egy egységes értekezés, hanem ugyanazt a célt szolgáló tanulmányok és dokumentumok gyűjteménye.

Megszületését Gulya János arra az ellentétre vezeti vissza, ami akkoriban az európai nyelvészek többsége és a magyarországiak között kialakult. Amazok egyre inkább elfogadták a magyarok finnugor rokonítását, míg Magyarországon idegenkedtek a „halzsírszagú” rokonságtól. Az 1790-es években két könyv is foglalkozott a kérdéssel. A milánói német Joseph Hager 1793-ban kis kötetben

³⁷ *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (Bizonyítása annak, hogy a magyarok és lappok nyelve azonos). Koppenhága/Nagyszombat, 1770.

³⁸ A címléírás kiegészítése: „A szerző Gyarmathi Sámuel orvosdoktor és a göttingai Tudós Társaság levelező tagja, valamint a természetbúvárok Jénai Társaságának tagja. Göttingában, Johann. Christian Dietrich betűivel. 1799. Latinból magyarra fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, Koszorús István. Szerkesztette Szij Enikő. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 1999. 431 p.

cáfolja meg a magyarok finnugor rokonság elleni érveit. A cseh Josef Dobrovský, a szláv nyelvész atyja, 1796-ban német könyvet tesz közzé svéd és orosz területen végzett kutatásairól, s ebben állást foglal a magyarok finnugor nyelvrokonsága mellett³⁹. Ezekkel egybecsengtek a Buhletól és Schlözertől hallottak. Gyarmathi is eleinte a magyar nyelvészekkel tartott. Ezt Zsirai Miklós így fogalmazta meg 1937-ben: Gyarmathi „Levelezéséből következően a magyar doktor eleinte vitatkozott a nagy német tudóssal, majd az volt a terve, hogy behatóbb tanulmányokat végezve könyvet ír a Schlözertől hallott finnugor tanok megcáfolására. És mi lett a tervből? Cáfolat helyett védőirat, döntögetés, rombolás helyett továbbépítés. Gyarmathi Saulusból Paulus lett, s e megtérésnek a finnugor nyelvészeti irodalom egyik legnevezetesebb alkotását köszönhetjük. Schlözer Gyarmathi pálfordulását látva szóval és tettel iparkodott a munka sikerét elősegíteni”⁴⁰.

Gyarmathi leglényegesebb újítása, hogy nem a szavak hasonlóságával, hanem a nyelvtani szerkezet összevetésével bizonyítja a rokonságot. Míg Sajnovics 1770-ben csak két nyelv kapcsolatát bizonyította, Gyarmathi most szinte valamennyi finnugor nyelvet számításba veszi. Arra is rámutat, hogy a magyar a vogullal áll a legközelebbi rokonságban, tévedése viszont, hogy a török eredetű csuvast is a rokonok közé sorolja. Kimutatja, hogy a török és szláv eredetű szavak kölcsönzés révén, hosszas együttélés alatt kerültek be nyelvünkbe. Schlözer tanácsára nem lapp-rokonságot, hanem jobb hangzású finn-rokonságot bizonyít. Gyarmathi csak nyelvjárásbeli különbséget lát a lapp és a finn között. A könyv, bár címlapján az 1799-es évszám szerepel, már az előző évben megjelenhetett, mert Gyarmathi sietve szétküldte példányait a világ akkori vezető nyelvészeinek, s szeptemberi hazatértekor magával is hozott példányokat. A visszhang nem maradt el. Még a kinyomtatás előtt a Göttingeni Tudós Társaság levelező tagjául választotta, a megjelenés után érkeztek az elismerő levelek és recenziók. Párizstól Szentpétervárig értékelték Gyarmathi munkáját, mellyel lényegében egy tudományos vitát zárt le. S bár napjainkban inkább a dán Rasmus Raskot és a német Franz Boppot szokták az összehasonlító nyelvtudomány megalapítóiként emlegetni, Georg von der Gabelentz német nyelvtudós 1891-ben Lipcsében megjelent munkájában Gyarmathit tartja a nyelvhasználat atyjának⁴¹.

A kötet napjainkig foglalkoztatja a nyelvészeket. Ezt bizonyítja, hogy 1968-ban megjelentették hasonmás kiadását Zsirai Miklós előszavával az amerikai Bloomingtonban⁴². 1983-ban Victor E. Hanzeli (Hanzeli Győző) angol for-

³⁹ Gulya János *i.m.* 127–31.

⁴⁰ Zsirai Miklós, *Finnugor rokonságunk*. Budapest, 1937. 498.

⁴¹ Georg von der Gabelentz, *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Leipzig, 1891. 26.

⁴² *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae Originis grammaticae demonstrata. Nec non Vocabularia dialectorum Tataricum et Slavicarum cum Hungarica comparata* by Sámuel Gyarmathi. With a Memorial by Miklós Zsirai, Sámuel Gyarmathi, Hungarian Pioneer of

dításában Amsterdamban nyomtatták ki az *Affinitast*⁴³. Végül 1999-ben Budapesten sajtó alá került Constantinovitsné Vladár Zsuzsa és Koszorús István tolmácsolásában a magyar változat is. A budapesti Zsirai Miklós, a kolozsvári Szabó T. Attila, a göttingeni Gulya János ismételen rámutatott a mű jelentőségére.

Gyarmathi Göttingenben és utazgatásai során nem csak nyelvészkedett. Bethlen Gergely megbízásából 425 darabból álló közetgyűjteményt állított össze, amelyet a gróf a nagyenyedi kollégiumnak ajándékozott. Növényeket is gyűjtött. Leveleiben beszámol a technika ottani újdonságairól, Bánffy György kormányzó figyelmébe ajánlja a „fahasító furu”, a „60 orsójú gyapotfonó masina”, valamint a „gyapotfésülő masina” beszerzését, s így az otthoni munka megkönnyítését⁴⁴. Különösen büszke volt arra, hogy ő hozta „Erdélybe legelébb a’ sárga krumplit, az ugy nevezett Zucker-krumplit”⁴⁵. Ezzel kapcsolatban a Bécsben megjelenő Nemzeti Gazda 1814. augusztus 16-i száma fanyarul jegyzi meg: „Dr. Gyarmathi úr több hasznot tett Nemzetének s Hazájának, mikor ezeket az egynehány földi magyarokat (!) közinkbe hozta, mint mikor egy 387 lapból álló deák nyelven írt könyvben a’ magyar nyelvnek a’ finnus nyelvvel való atyafiságát mutatgatta Dr. Beregszászi Pál úr ellen”⁴⁶.

Gyarmathiék útitervében szerepelt még egy franciaországi és angliai utazás is, de a kibontakozó napóleoni háborúk miatt, meg Bethlen Elek megnősülése következtében is ez elmaradt. 1798 szeptemberében indultak vissza. Búcsúzóul Körmöczy János diáktárs, a későbbi unitárius püspök ezt írta Gyarmathi peregrinációs albumába: „Szeresd a hazádat, tedd kötelességed. / Ebből várhadd holtig legfőbb dicsőséged”⁴⁷. Decemberben érnek Kolozsvárra, itt Bethlen Gergely grófnál talál újra szolgálatot és otthont Gyarmathi. Az *Affinitast* elküldi a Nyelvmívelő Társaságnak, melynek érkezését⁴⁸ az 1799. július 2-i ülésén jelentik be. 1799 végén a grófot bécsi útjára is ő kíséri el.

A század vége lényeges változást hoz Gyarmathi életében. A 49 éves tudós úgy érzi, hogy itthon nagyobb szolgálatra is képes, mint ami a Bethlen család

---

Comparative Linguistics. Published by Indiana University, Bloomington. Mouton & Co. The Hague 1968. 380 p., Uralic and Altaic Series 95.

⁴³ *Grammatical Proof of the Affinity of the Hungarian Language with Languages of Fennic Origin* [with a Vocabulary comparing Tatar and Slavic Dialects to Hungarian]. By Sámuel Gyarmathi, [M.D. Corresponding Member of the Learned Society of Göttingen, and Member of the Learned Society of Natural History of Jena. Göttingen, Johann Christian Dietrich, 1799.] Translated, annotated and introduced by Victor E. Hanzéli. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series 1. General Editor E. F. Koerner. Amsterdam Classics in Linguistics 1800–1925 Vol. 15. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 1983.

⁴⁴ *Orvostörténeti levelek*. (Fodor István kéziratgyűjteményéből). I. h. 192–4.

⁴⁵ Erre vonatkozó vallomását Kállay Ferenc közli mindkét Gyarmathi-életrajza végén (*i. h.*).

⁴⁶ Beregszászi Pál (1750?–1828) Erlangenben a keleti nyelvek rendkívüli tanára, majd sárospataki professzor, jeles nyelvhasznító.

⁴⁷ Fogarasi Sámuel *i. m.* 361.

⁴⁸ Jancsó Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. 298.

udvarában rá várna. M. Nagy Ottó nagyon is hihető feltételezése szerint 1799-ben meglátogathatta zilahi rokonságát, s szót ejthetett arról, hogy elfogadna egy itteni állásajánlatot. Közép-Szolnok megye akkori vezetői kapva kaptak az ajánlaton, s meghívták a zilahi székhelyű vármegye főorvosául. Nem különben a zilahi egyházközség tanácsa is felajánlotta a gimnázium tanári állását. Bizonyára dévai kellemetlen tapasztalatai hatására nem az orvosi, hanem a tanári állást választotta, bár ez sokkal szerényebb jövedelmet biztosított. Az 1799. december 27-én kelt egyházi meghívólevelet Bécsbe küldték Gyarmathi után, s ő január 21-én onnan válaszolt: „Eleitől fogva gyakorlott minden emberkori cselekedeteimnek tárgya nagy részint Hazámfiainak tökéletesítése volt, és igen ritkán tulajdon személyi hasznom vadászása. Ebben csekély iparkodásim szemlélői s esmerői legyenek ítélő bírák. Most is hát ezen egyetlen egy legnemesebb célomra függesztett szemmel megyek eleitől fogva járt utamon, [...] a legfőbb kegyelmet segítségül hívom, és míg testemben az életető erő vér, munkámat híven folytatni igyekszem”⁴⁹. Február 9-én az egyházvezetés levélben fejezi ki örömét a döntés fölött, s egyben feltárja az iskola nehéz helyzetét, s kéri, hogy Gyarmathi szerezzé be a tanításhoz szükséges könyveket, földgömböt és atlaszt, utólag ezek árát megtérítik.

A zilahi tanintézet addigi több mint másfél százados története során hol a debreceni, hol pedig a kolozsvári kollégium partikulája, kihelyezett tagozataként működött az ezekből két-három évre hozott rektorok vezetésével. Gyarmathi volt ennek az első egyetemet végzett, sőt doktorátussal rendelkező professzora, s egyben a kollégiumi tagozat beindítója. Gyarmathi 1800 áprilisában érkezett Zilahra, s a templom és az iskola közös udvarán tartotta meg népes közönség előtt beköszöntő beszédét. Lakásul az iskola emeletén egy szobát kapott, a diákok szállásául szolgáló helyiségek között. Eleinte mindhárom felső osztályt – akár az addigi rektoroknak – egyedül kellett tanítania. A retorika-, poetika- és szintaxis-osztályokban ekkor vagy 40-en lehettek, s ezeket egy tanteremben párhuzamosan oktatta. A kemény fenytésekhez szokott diákokat nehezen tudta fékezni, szép szóval helyes útra téríteni. 1801. áprilisában a kolozsvári főkonzisztóriumnak írásban számol be a zilahi egyházközség iskolájának működéséről, s ehhez csatolják Gyarmathi tantervét a „Zilahi Oskolában valo Tanítás Modja” címmel. Ebben leírja, hogy milyen órabeosztással tanít a professzor, mi a feladata az osztálytanítóknak, s milyen más tevékenységek folynak még az iskolában. 1803-ra sikerül megteremtteni a lehetőséget arra, hogy egy rektort is alkalmazzanak, s ezután a tanár már csak a szintaktika-osztállyal foglalkozik, s az osztálytanítókat képezi⁵⁰. Zilahi hagyatékában fennmaradt egy ekkoriban keletkezett 317 lapos bölcséleti jegyzete, mely 17 kéz írását őrzi, valószínűleg Gyarmathi tanítványainak diktálta. Sok benne a hasonlóság a szintén megőrzött göttingeni jegyzetével.

⁴⁹ M. Nagy Ottó *i. m.* 53.

⁵⁰ Benkő Samu (közlő), *Adatok Gyarmathi Sámuel életrajzához*. NyIrK. II. évf. (1958) 230–2.

1803 decemberében megürült a marosvásárhelyi Református Kollégium matematika-fizika tanszéke, a következő év elején érkeztek a kolozsvári főkonzisztóriumhoz a tanár-ajánlások. Többen is Gyarmathit ajánlották, hangsúlyozva természettudományos felkészültségét. Mint közismert, végül Bolyai Farkasra esett a választás⁵¹. 1807-től Gyarmathi keze alatt már két rektor is tanított. Az első rektor érkezésekor a professzor kiköltözött a városba, saját házába.

Gyarmathi nem zárkózott el a tudós világtól Zilahon sem. Könyvtárában fennmaradt az Affinitasnak egy jegyzetelt példánya, ami arra enged következtetni, hogy készült egy javított, bővített kiadás megjelentetésére. Ide küldte meg neki gróf Széchényi Ferenc könyvtárának kinyomtatott katalógusát, amit 1803. május 30-án köszönt meg Gyarmathi: „Excellenciádnak, számomra küldeni méltóztatott igen kedves ajándékát a’ Magyar Könyvtár Lajstromát a’ dolognak méltóságához illendő tisztelettel és nagy háladatossággal vettem.” Viszonozta is a gróf szívességét írva, hogy „Fogadja el Excellenciád legközelebről kegyelmesen ezen rég megígért és most már felküldött könyvetskét, Székely Istvánnak 1558-beli Magyar Cronicáját alázatos ajánlásomból”⁵². 1806 januárjában pár napot Pesten tölt Gyarmathi, felkeresi Révai Miklóst, Vitkovits Mihályt, Schedius Lajost, kora irányadó tudósait, könyvesboltokat látogat, s találkozik az akkor még joghallgató Horvát István későbbi neves történésszel, aki lejegyzi az együtt töltött napok eseményeit, s kikérdezi Gyarmathit életrajzáról. Befejezésül megjegyzi: „Gyarmathi, hogy arról is emlékezzem, természetére nézve közép nagyságú, köptzős, húsos szabású. A képe valami méltóságot mutat”⁵³.

A Zilahon töltött évek emléke egy drámafordítás is. A bécsi Friedrich Wilhelm Ziegler *Die Repressalien* című „érzékeny játékát” tolmácsolta magyar nyelven „Represalia vagy a Tromfot tromffal” címmel, ezt Pesten többször is előadták.

Gyarmathi Zilahon jó kapcsolatban volt a város lelkészeivel, eljárt rokonaihoz, s valószínűleg ott letelepedni szándékozott. Erre utal, hogy házat és szőlőt vett. Személyes vagyonát, így könyvtárát is oda gyűjtögette. A tanári munka azonban közel sem azt nyújtotta, amit elvárt. Alig akadt tehetséges diákja, kivételként Tunyogi Csapó József és Salamon József későbbi kolozsvári református kollégiumi professzorokat szokták emlegetni. A jó fejűek ugyanis hamar elkerültek Kolozsvárra vagy Nagyenyedre, az ottani híres tanintézetekbe. Munkája fizetségét nagyrészt természetben kellett begyűjteni, s ez nehezen ment, sokan késlekedtek. Gyakran kértek tőle kölcsön kamatra, aztán ezeket az összegeket is lehetetlen volt behajtani. Ráadásul neki nemcsak tanítani kellett, de

---

⁵¹ Uo.

⁵² *A kegyeletnek*. [Dr. Both István emlékebeszéde] A Zilahi Államilag Segélyezett Evang[éliumi] Reform[átus] Collegium Értesítője az 1899–1900-dik isk[olai] évről. Zilahon, 1900. XIII. 1.

⁵³ Horvát István a’ törvénynek negyedik esztendőbeli hallgatójának *mindennapja az az minden napra szolgáló jegyző könyve 1806. eszt.* (Széchy Károly másolata után) Ötödik közlemény. ItK. XXIII. évf. (1913) 103–16.

lényegében igazgatni is az iskolát: gondoskodni a diákok ellátásáról, a kollégium birtokairól, tanerőket biztosítani, támogatókat megnyerni. Miután 1806-ban egykori osztálytársa, legfőbb támogatója, Gergely László főgondnok meghalt, egyre jobban kitűnt, hogy az egyházköztség sem elégedett Gyarmathi munkájával. Nem csoda, hogy a már 60. életéhez közeledő tudós megfáradt, s 1809 nyarán távozott állásából. Elege volt a diákok állandó gúnyolódásából. Ő maga azzal tűnt ki Zilahon, hogy szeretett csak „e” hangokkal beszélni, s magát „Meszes hegye vén mesteré”-nek nevezte. De írt is e-betűs leveleket⁵⁴.

Végrendeletében azonban nem feledkezett meg Gyarmathi Zilahról, s ez a tanintézet vált később emlékének legfőbb ápolójává, hiszen neki köszönhette kifejlesztésének kezdetét⁵⁵.

A Bethlen család szívesen visszafogadta, talán hívta is Gyarmathit. Legifjabb Bethlen Gergelynek sorra születtek a gyermekei 1802-től: két leány majd két fiú. Ezek mellett jól fogott az állandó orvos és nevelő. A családon kívüli pácienseket csak ritkán vállalt Gyarmathi, többnyire ura ajánlására. Feljegyezték, hogy a rokoni körbe tartozó egyik Naláczy báró feleségét meggyógyította, amiért egy lovat kapott honoráriumként. Bethlen Gergely családja Kolozsvárt a Belső Közép (utóbb Deák Ferenc) utcában élt. A korábbi Bethlen-ház helyét nem ismerjük, de a színháztörténetből tudjuk, hogy az egykori Harmincadház telkén lévő ingatlant, ahova 1890-ben a Kolozsvári Kaszinó impozáns épületét emelték, s amelynek „lóiskolájában” játszott a kolozsvári színtársulat 1810 és 1814 között, 1813-ban Bethlen Gergely főkormányzékai tanácsos vásárolta meg és alakította át. Úgyhogy a következő másfél évtizedben Gyarmathi is itt lakhatott a városban. Nyaranta viszont a család többnyire a Nagyküüllő (ma Maros) megyei nagybúni kastélyban tartózkodott. Itt kötött Gyarmathi barátságot Döbrentei Gáborral, aki a gróf Gyulai család nevelőjeként ilyenkor rendszerint Oláhandrásfalván (ma Székelyandrásfalva, Hargita megye) tartózkodott. A két falu közötti gyalogos séta másfél órát tett ki. Döbrentei révén ismerkedett meg Gyarmathi Kazinczy Ferencsel, leveleztek is. Egyik, 1815-ben Kazinczhoz intézett levele végére illesztette ezt a kis vallomásszerű versikét⁵⁶:

Engem az írásra
Nyelvpallérozásra
Nem a jutalom hív,
Hanem a magyar szív.

⁵⁴ Csetri Elek, *Gyarmathi Sámuel életéhez*. c. tanulmányának függelékében több ilyen szöveget közöl.

⁵⁵ Vö. Kovács Miklós, *A zilahi református kollégium könyvtára*. Honismeret XXXV. évf. (2007) 4. sz. 74–81.

⁵⁶ *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi: Dr. Váczy János. XIII. köt. Budapest, 1903. 131.

1816-os erdélyi útja során Oláhandrásfalván személyesen is találkozik Kazinczy Gyarmathival. 1817. május 14-én ezt írja róla Kölcseynek: „Gyarmathinál szeretetre méltóbb öreget nem lehet képzelni. Letevez a’ M[agyar] Grammaticáról, csak botanikus, ’s Rousseaui bölcs. Voltam vele ’s igen megszerettem”⁵⁷. Nagybúnon kis kertésze volt Gyarmathinak, s abban kedvenc virágkülönlegességeit termesztette. Kazinczynak segített is: a Bethlen családról gyűjtött adatokat, s az 1816-ban elhunyt ifj. Bethlen Ferenc hagyatékából könyveket szerzett meg részére.

Kolozsvárt a tudós nyelvész bekapcsolódott a Döbrentei vezetésével kialakult magyar értelmiségi körbe, s gyakran találkozott Buczy Emillel, Cserey Farkassal, Fritsi Fekete Ferencsel, Kenderessy Mihállyal, Szilágyi Ferencsel. Eljárt a főtéri Gyulai-házba, s néha megfordult a Jósika-palotában is, ahol Jósika János, 1822-től a Főkormányzók elnöke, és felesége, a fűvészkedő és jótékonykodó Csáky Rozália lakott. A nyelvészkedéshez nem lett teljesen hűtlen. Ekkoriban állította össze utolsó jelentős munkáját, az évekig szerkesztgetett szótárát, mely ezzel a kétnyelvű címmel jelent meg: *Vocabularium in quo plurima Hungaricis vocibus consona variarum lingvarum vocabula collegit S. Gy.[sic!] Szótár, mellyben sok magyar szókhöz hasonló hahgú (!) idegen nyelvbéli szókat rendbe szedett* Gyarmathi Sámuel orvos doctor és a’ Göttingai Tudós Társaság tagja. (Bétsben, Zweck Bertalan betüivel, 1816.)

A száz lapos kiadvány bevezetője „Az olvasóhoz” szólva a nyelvi változásokat tárgyalja, s az idegen eredetű (török, tatár, szláv, német, francia, olasz) szavak nyelvünkbe való beilleszkedéséről vélekedik. Felsorolja a kútfőként használt 35 szótárt és jegyzéket. Rámutat, hogy szótárát nem csak a hazai, hanem a külföldi tudósok használatára is készítette. Köszönetét is nyilvánítja: „Háládatlan volnék, ha meg nem említeném itt az én két nagy érdemű Tudos Barátimat, Sándor Istvánt, ki Bétsbe ki-adott sok szép munkáival a’ Magyar közönséget rég gyönyörködteti; és Dobrowszkit, ki Prágába egy a’ leg hiresebb nyelv tudosok közt. Ezeknek, kivált az elsőnek munkáiból, igen sok szókat iktattam bé írásomba.” A kötet utolsó lapjai egy toldalékot tartalmaznak: Karácson Sámuel udvarhelyi tanár székely szójegyzékét.

A nyelvtudósok ezt a *Vocabulariumot* tartják a magyar nyelv első etimológiai szótárának. Benne ötezer szót dolgoz fel: a magyar szavakat adja, s utánuk 57 nyelvből válogatott idegen nyelvi megfelelőjüket. Igaz, számos eredeztetését azóta felülbírált a nyelvtudomány. „Gyarmathi, ha mai értelemben nem is tudatosította határozottan, de megsejtette a társadalom, a nép története és a nyelv alakulása, változása közötti összefüggést, ezért a *Vocabulariumban* ma is helytálló művelődési és etimológiai-szótártörténeti elvek alkalmazásával dolgo-

⁵⁷ Kazinczy Ferencz levelezése. XV. köt. Budapest, 1905. 196.

zott” – állapítja meg Szabó T. Attila 1983-ban⁵⁸. Egyben őt tartja a román kölcsönszavak első kutatójának⁵⁹.

Az öregedő Gyarmathi örömmel értesül Körösi Csoma Sándor nagy tervéről, hogy készül felkutatni a magyarok őshazáját. Azt reméli, hogy az ifjú tudós eljut azokra a tájakra, ahova ő nem tudott elmenni, s a helyszínen is tisztázza a nyelv és nép eredetének kérdését. Ezért ismételten ír a pesti egyetem nagynevű nyelvész professzorának, a szintén Göttingenben felkészült Schedius Lajosnak Körösi érdekében. Első, 1819 áprilisában kelt levelét így kezdi: „Egy olyan ifju ember támadott hazánkban, ki magát a’ haza gyönyörűségire egészen fel áldozta. Ez Körösi, egy Három széki Székely ifju, ki az Enyedi Collegiumban tanulván, Göttingába mene, ott magát e’ nemes célra tökéletesíté, görög ’s arabs nyelveket, ’s más szükséges esmereteket szerevén. Onnan haza jöve, és it mulata a’ télen, innen el mene Tömösvárra, hogy ott a’ Slavus nyelvbe belé kezdessen, mellynél fogva Constancinapoly felé, és Ásiába, ’s a’ Muszka birodalomba utazhasson. Ásiába fogja magát az arabs nyelvbe tökéletesíteni, mellynél fogva minden vidéken a’ lakosokkal világosabban tudakozodhassék. De mind ezen készületeknek mi hát a’ fő czélja? Ama’ régi nagy kérdésnek nyomos és világos megfejtése: Hol laktak régi Őseink, és mitsoda vidékekbe’ lehet találunk azoknak ott volt mulatások csalhatatlan jeleit?”⁶⁰ Egy másik levélből részletet közöl a Tudományos Gyűjtemény 1820-as X. kötete: „A’ szegény Körösi, a’ mi nevezetes Asiai utazónk, minekutánna Tömösvárba egy telet eltöltött volna a’ Slávus nyelv tanulásával, vissza tére Kolosvár felé, ott látá a’ szép reménységet nyújtó levelit az én kedves Barátomnak, mert oda küldöttem vala; és tudom nevedett a’ Magyar szív benne, annak olvasásával. Elindúla onnét, és bémene Bukovina felé. Eddig tudom Nagy Apáink hazájába sétál, és ott előforduló ezer meg ezer Magyar tárgyak, szavak, nevek és szokások által megvilágosodik arról, a’ mit eddig csak gyanított, és tudom, hogy mihelyt méltó nyomaira akadhat Árpád Nagy Apánk fiainak, nem szünik meg legottan tudositni azok iránt Cons[iliarius] Kenderesit, ki engem is mindjárt részesit, én pedig az én kedves Barátommal legottan közlöm. Adná Isten, hogy ez a’ nemes lelkü Magyar Ifjú reménsége szerint találhatna sok reménlett kedves tárgyakat”⁶¹.

Gyarmathi 1820 nyarát nem a szokásos helyen, Nagybúnban, hanem gróf Gyulay Lajosnál Marosnémetiben töltötte. Itt találkozott utoljára a Pestre költöző Döbrentei Gáborral. Gyulay 140 kötetes naplójában gyakran emlegeti az idős orvost és tudóst, többnyire ilyen jelzős szerkezetekkel: „szegény jó öreg”, „ked-

⁵⁸ Szabó T. Attila, *Gyarmathi Sámuel nyelvtudományi munkássága a tudománytörténet távlatában*. In: Nyelvészeti tanulmányok 1983. Szerkesztette és az előszót írta: B. Gergely Piroska. Bukarest, 1983. 178–202.

⁵⁹ Vö. Szabó T. Attila, *Román eredetű kölcsönszavaink Gyarmathi Sámuel nyelvhasonlításában*. In: *Anyanyelvünk életéből*. Bukarest, 1970. 212–35.

⁶⁰ *Orvostörténeti levelek*. (Fodor István kéziratgyűjteményéből). I. h. 207–8.

⁶¹ *Neves Magyar Utazó*. Tudományos Gyűjtemény IV. évf. (1820) X. köt. 121–2.

ves házi barát”, „ártatlan kedves öreg ember volt”⁶². Az 1820-as évekből nagyon kevés adat maradt fenn Gyarmathiról. 1824-ben elkészítette Szilágyi Ferenc református tanár jelenlétében „Testamentumát”⁶³, melyben hivatkozik 74 éves korára, s említi, hogy halála már „igen messze nem lehet”. Általános örökösének a zilahi kollégiumot jelöli meg: „Ezen írásom által hagyom örökös jussul minden Zilahon letett pénzemet, házamat, ládáimat, abba található ingo jóságaimat, németi pinczemet, ’s egyéb haszna vehető vagyonomat a’ Zilahi Nemes Reformato Evangelica Oskola boldogítására, olyan bizodalmas szives kérésem mellett, hogy a T[iszteletes] N[emes] Ecclesia méltoztassék érdemes jó szívű hazafit a végre, köz meg egyezésből kirendelni, hogy az adossaimtól mind az eddig nállok heverő, mind pedig az ez után engem illetendő uzsorákat igen pontosan felszedni ne sajnálja, és a’ T[iszteletes] Esperest Úr kezibe adja.” Gyarmathi halála után az egyház ténylegesen tulajdonába vette az ingatlanokat, jórészt értékesítette, a ládákban található 167 könyvet valamint néhány kéziratot nyilvántartásba vették és az iskola könyvtárában helyezték el. A 2000 Ft. körüli kiadott pénzét jórészt behajtották. Az egész jövedelmet végül az iskola kiépítésére fordították. A Gyarmathi-könyvtár ma is megtalálható Zilahon, M. Nagy Ottó tanulmánya végén közli ennek címjegyzékét is. Vannak ott orvosi-gyógyszerészeti könyvek (Nyulas Ferenc, Köleséri Sámuel művei), történelmi és nyelvtudományi munkák, szótárak, nyelvtanok, még egy szanszkrit nyelvkönyv is⁶⁴. Feltételezhető, hogy Zilahról való távozása után is beszerezett, gyűjtött könyveket Gyarmathi, de azok a Bethlen családnál maradtak.

Gyarmathit 1830. március 2-án a Bethlen családnál a közös ebéd után érte agyvérzés. Összeesett, s három napig önkívületben feküdt, március 4-én halt meg, gyászjelentését egykori tanítványa, Bethlen Elek fogalmazta meg⁶⁵. Csizsár Sámuel kolozsvári református lelkész búcsúztatta, a gyászbeszéd szövege a zilahi hagyatékban fennmaradt. A zilahi iskola küldöttsége is részt vett a házsongárdi temetésen. A Bethlen-család copf-stílusú magas fejkövet állított az I. B parcellában található sírhant fölé e szűkszavú felirattal:

MED. DOCTOR
ÉS
PROFESSOR
GYARMATHI
SÁMUEL
EMLÉKE

A sírkő a környező sírásások miatt megdőlt, leborult, az 1980-as évek elején Szabó T. Attila állította helyre feliratos részét. Alsó kő-szegmentuma

⁶² Vö. Csetri Elek, *Gyarmathi Sámuel életéhez*. 133–4.

⁶³ Jól olvasható reprodukciója: A zilahi Államilag Segélyezett Evang[éliumi] Reform[átus] Collegium Értesítője az 1899–1900-dik isk[olai] évről (melléklet).

⁶⁴ Csetri Elek, *Gyarmathi Sámuel könyvtáráról*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXV. évf. (1981) 181–4.

⁶⁵ Csetri Elek, *Gyarmathi Sámuel életéhez*. 133., 372.

eltűnt. Utóbb Gulya János támogatásával sikerült a követ restaurálni, 2000. szeptember 16-án volt a leleplezése. A környező sírok közt alig maradt hantjának hely⁶⁶. Most a Házsongárd Alapítvány fogja a kő hiányzó részét – régi fényképek alapján – újra faragtatni és a hantot is rendezni.

Gyarmathi emlékét leginkább Zilahon ápolták. A Zilahi Ev[angéliumi] Ref[ormátus] Főtanoda első, 1877/8-ra kiadott értesítőjében dr. Elekes Viktor válaszolja az intézet történetét, s ebben több oldalon át részletezi a nagy tudós munkásságát. 1900. április 29-én megünneplik Gyarmathi székfoglalásának századik évfordulóját, s ekkor dr. Both István magyar–latin szakos tanár tart adatokban gazdag előadást róla, ez megjelenik az 1899–1900-ra kiadott értesítőben. M[indszenti] Nagy Ottó, a zilahi kollégium vallásánára az 1930-as évek második felétől Gyarmathi hagyatékát kutatja, minden rá vonatkozó adatot összegyűjt. Eredményeit először a Pásztortűzben⁶⁷ (1940), majd egy önálló füzetben (1944) is közlésezi. Orvostörténeti szempontból Pataki Jenő értékeli Gyarmathi munkásságát⁶⁸. Levelezését Jancsó Elemér, Vértes O. Augusztia majd Fodor István gyűjti össze. A bécsi döntést követően a kolozsvári Pillangó-telepen egy kis utcát is elneveznek Gyarmathiról. (1945-ben Zaharia Carcalechi román újságíró nevét kapta az utca.) 1981-ben sikerült a Szabadegyetem Kolozsvári esték sorozatában megünnepelni Gyarmathi halálának 150. évfordulóját, Szabó T. Attila tartott nagyszabású előadást. 1978-ban Gulya János az Akadémiai Kiadó „A múlt magyar tudósai” sorozatában jelentette meg Gyarmathi-monográfiáját. Ugyancsak neki köszönhető a göttingeni Gyarmathi-emléktábla elhelyezése a Goethealle 20. számú házon. 1995 novemberében a kolozsvári egyetem magyar tanszékei rendeznek Kolozsvárt és Zilahon konferenciát Gyarmathi munkásságáról. Kolozsvárt emlékét jelenleg csak házsongárdi sírköve örökíti meg.

Gyarmathi Sámuel „Szomorú jelentése”

Gyarmathi haláláról eddig is tudtuk, hogy szélütés okozta, s néhány – talán három – napi szenvedés után halt meg. Ezzel kapcsolatban a levéltár a Kolozsvárt élő gróf Wass Györgyné Gyulay Fanny bátyjához, Gyulay Lajos grófhhoz írt két levelében őrzött meg adatokat. Az 1830. március 4-én kelt levélben ez olvasható: „Tegnap előtt szegény Gyarmathit meg ütötte a gutta, nincsen semmi reménység életére. Secziék nagyon búsulnak, kivált a leányok nagyon siratják, és

⁶⁶ Gaal György, *Tört kövön és porladó kereszten*. Kolozsvár, 2009. 94–5.

⁶⁷ M. Nagy Ottó, *A nyelvtudomány erdélyi csillaga*. Pásztortűz XXVI. évf. (1940) 317–21.

⁶⁸ (p.j.) [Pataki Jenő] *Gyarmathi Sámuel*. Erdélyi Orvostörténeti Arcképek. Orvosi Szemle, 1928. 5. sz. 16. Uő: *Gyarmathi Sámuel*. Református Család 1941. szept. 9. 93.; Uő: *Az orvos és nyelvtudós Gyarmathi Sámuel*. In: *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*. Sajtó alá rendezte Gazda István. Píliscsaba, 2004. 357–60.

mindég körülte vannak, de ő arról nem tud semmit, magával egészen jótehetetlen, egyéb jeleit nem adja annak, hogy még életben van, csak hogy nagy nehezen lélekel. Igen hirtelen jött reá ez a gutta ütés; még aznap vígan ebédelt, sokat beszélt, jól ivott evett, és ahogy délután bé akar jönni, hogy megköszönje ebédjét, lerogyik, elveszti mingyárt minden erejét, jelenvalóságát, azóta mind úgy van; még annyi életerő van benne, hogy meg sem tud halni egy-két napig.” A március 6-i levél már a temetésről is beszámol: „Éppen most temettük a mi kedves barátunkat, Gyarmatit [sic!], küldöm a jelentő levelet, melyet Bethlen Elek írt. Bethlen Secziéket annyira érdekelte [=érintette] a halál, hogy majd az egész háznép beteg”.

A Bethlen Elek megfogalmazta gyászjelentés egy példányát megőrizte az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori levéltára (most a Nemzeti Levéltár kolozsvári részlegében). Az egyleveles nyomtatvány az 573. sz. jelzetet viseli, szövege így szól:

SZOMORÚ JELENTÉS

Azon fájdalom neme, mellyel egy kedves Ifiunak sírjára nézünk különbözik attól az érzékenységtől, mellyel egy haldokló öregnek sorsában részt veszünk. – Amott sajnáljuk az idő előtti el esést, itt pedig önkéntesen ébrednek fel bennünk ezen gondolatok: mitsoda buzgo reménységekkel lépett ő bé hajdon az életbe! Mely kevés lett azok közül valóságga, és menyi nem tűnt el közüllök, mint egy hajnali tünemény! hány örömet érzett, és hányszor nem tsalódott meg az emberekbe, 's hányszor nem törödett meg szíve! – Ezek az élet' végső számvetései, mellyeket, egy tsendes sohajtás gyász fátyollal boritt bé! –

Azon halottas hírek között, mellyek, mint egy távúlról jövő harang szó a' Tének vígasságai között is az emberiséget önnön sorsára emlékeztetik, tartozik a' Doctor GYARMATI SÁMUEL halála, melly sok tekintetbe részvételre méltó. – Egy Gutta ütésből következett négy napi betegség után, betses életének 88-dik esztendejében, e' folyó 1830-ik esztendő Martiussa 4-dikén állotta ki a' halandoság utolsó sorsát. – Ifiuságát tudományos munkásságban, es előre törekedésben töltvén el, a' külföldi Univerzitásokat ketszer látogatta meg – Mint több tudos Tarsóságoknak tagja, széles esmérte, és tudományos munkái által, nem tsak hazánkban, hanem a' külföldön is esmertettet, betsültetett. – Életének egy részét közönséges hivatalokra fordította, előbb mint Nemes Hunyad Vármegyének Physicussa, azután pedig mint a' Zilahi Ref. Gymnasium Rector Professora; Utobbi részében életének a' privát élet' nyugodalmát a' Gr. Bethlen Házaknál töltötte el, mellyekhez sorsa fonala még hajdonában köttetett vala. – Ott is lepte meg ötlet az utolsó éjtzákanak álma. – életének mivóltáról, és szíve egész állásáról leg bizonyosabban szolhat az az ártatlanság, mely ötlet még késő vénségében is soha el nem hagyta. –

Meg hidegült tetemei e' follyó Hóldnap' hatodikán délután négy orakor a' Gr.
Bethlen Gergely Közép Uttzai házától fognak az utólsó nyugodalomra kísértetni. – Áldás
légyen a' jó Öreg Sirhalma felett! –
[metszet a kaszás angyallal]

GAAL GYÖRGY

SÁMUEL GYARMATHI, PRIMUL LINGVIST TRANSILVĂNEAN DE
RENUME EUROPEANĂ

(Rezumat)

S. Gyarmathi (1751–1830) s-a născut la Cluj și a studiat la colegiile din Cluj, Zalău și Aiud. A terminat medicina la Viena în 1782. Aproape tot timpul vieții sale a fost în serviciul conților Bethlen ca medic și educator. În perioada 1787–1791 a fost medic șef al Comitatului Hunedoara, iar între 1800 și 1809 a funcționat ca profesor la Gimnasiul reformat din Zalău. Pasiunea lui principală a fost lingvistica. Lui îi datorăm prima gramatică descriptivă a limbii maghiare (1794). În timp ce studia la Göttingen a scris prima gramatică comparată a limbilor fino-ugrice (*Affinitas*, 1799), în care a demonstrat că limba maghiară este o limbă fino-ugrică. Datorită acestui volum el este considerat întemeiătorul lingvisticii fino-ugrice, iar de către unii și întemeiătorul lingvisticii comparate. A mai scos și un „Vocabularium” (Viena, 1816) considerat primul dicționar etimologic al limbii maghiare. În 2011 se împlinesc 260 de ani de la nașterea lui Gyarmathi.

AZ IRODALMI GYAKORLATOK KORSZAKAI ÉS RITMUSAI

Vajon mit kínál az irodalomnak a digitális kor, és mit von meg tőle? Mostanában vagy azt halljuk, hogy a Gutenberg-projektum történelmi-kulturális meghaladása szükségszerűen maga után vonja az irodalom leáldozását, vagy pedig azt, hogy a médiatechnológia fantasztikus, soha nem volt lehetőségeket kínál az írás, olvasás számára. A továbbiakban megvizsgálom, hogy ennek az ellehetetlenülésnek, illetve lehetőségeknél a bejelentése milyen tájékozási gyakorlatokhoz kapcsolódik, és hogy az irodalmi írás- és olvasásgyakorlatok ideje mennyiben tarthat a „digitális korhoz”.

1. Digitális kor?

Amikor a történelem egy szakaszát úgy nevezzük meg, hogy a ’forradalmak kora’, ’atomkorszak’ vagy ’digitális kor’, nyilvánvalóan a történések egy kiválasztott irányát tekintjük mérvadónak. Nem azt fogom mérlegelni, hogy a kitüntetett irány mennyiben esetleges vagy mennyiben találó, hanem inkább azt igyekszem követni, ahogyan a történelem magabiztosan korszakoló *lovagja* az időben tájékozódik.

„Az írott szó jelenlegi fenyegetettsége abból a képtelenségéből adódik, hogy megfeleljen a mai népesség szükségeinek és vágyainak. Képre alapozott kultúránk hovatovább az érzelmi, illetve nem-lineáris irányába vonzódik, s ennek a váltásnak az igénye mindenképpen hozzájárul ahhoz, ami az emberek figyelmét elvonja a nyomtatott szótól” (Ross 2008, 20)¹.

Aki ezt írja, valami szükségszerű változáshoz igazodik. Olyannyira, hogy maga is szeretne hozzájárulni annak feltartóztathatatlan előmeneteléhez. A már nem olyan friss avantgárd hagyomány mintájára manifesztumot szerkeszt, mely a napnál világosabban megmutatja, merre tart a kultúra követendő, életképes, történelemalakító sodrása. Minden esemény és minden érv a *gravitáció* egyértelműségével igazolja ezt a történést, úgyhogy nem vitás, hogyan *kell* tájékozódunk. Szó, mi szó, ezek hallatán mindannyiunkban felidéződik vagy a szorongás, vagy a káröröm az olvasás statisztikailag egyre kevésbé népszerű gyakorlata láttán. A szerző pedig évek óta kitartó kísérleteket folytat annak érde-

---

¹ The current threat to the written word comes from its inability to meet the needs and desires of the current population. Our image-based culture has gravitated toward the emotional and non-linear. The appeal of this shift is part of what has drawn people away from the printed word.

kében, hogy a XXI. századnak megfelelő digitális szövegek álljanak rendelkezésre. Ugyanazzal a lappal, amellyel ezeket az ódivatú lineáris sorokat írjuk, rácsatlakozhatunk az ajánlott web-oldalra (www.murderedtheweb.com), ahol a *gyilkosság* nem pusztán szöveg, hanem betű, rajz, animáció és hang is egyszerre, úgyhogy ha rákattintunk a revolverre, az láthatóan és hallhatóan el is sül. Aztán következhet a multimediális tanulási folyamat a „mai nemzedék anyanyelvén”, azaz korunk digitális nyelvén.

Terrence Ross a *Manifesto-t* mégis hagyományos folyóiratban jelenteti meg, amely *online* is elérhető ugyan, de ez nem változtat azon, hogy annak a „nyomatott szónak” az erejére támaszkodik, amelytől a digitális kor egyre inkább elvonja az embereket. Nyilván az akadémiai berkekben magukat elsáncoló tudósok kedvéért tér vissza a szöveg *történeti formájához* (miközben józanul számol az egyetemek befolyásával a közoktatásban, illetve a szövegek kanonizálásában), hogy rábírja a kultúrának ezt az egyszerre irányító és lemaradó rétegét a digitális kor üzenetének befogadására.

„A nyomtatott szó pusztán fenntartása nem elég, vagy legalább is azt kockáztatja, hogy akadémiaivá válják a terminus legszűkösebb és legigénytelenebb értelmében, mely szerint az ’akadémiai’ annyit tesz, mint a való világtól elvonatkoztatott. [...] A nyomtatott szó tekintélyének hangoztatása nem fog változtatni a dolgok folyamatban levő alakulásán. Úgy gondolom, hogy a neki kijáró minden tisztelet ellenére itt az ideje, hogy búcsút vegyünk tőle vagy legalább is aktuális használatától” (Ross 2008, 20)².

Ezután a művészek útbaigazítása következik: ahhoz, hogy túljussanak Joyce naivságán (aki még lineárisan próbálta leképezni a tudatfolyamot), nekik is jobban kellene figyelniük az idők szavára, mint elavult hagyományokra. „Életünket minden eddiginél inkább behálózza mások élete és kultúrája, a világ minden pontjáról. Itt az ideje, hogy a művészet tükrözze ezt az összefonódást, olyan kölcsönkapcsolatokra alapuló művekben, amelyek kifelé és befelé egyaránt annak visszhangjai, ami az életünkben zajlik” (Ross 2008, 22)³.

Amerikai lévén még az sem zavarja, hogy az újdonságnak nem igen mondható Lukács Györgyi tükrözélméletnek ahhoz a vulgarizált változatához kerül közel, amely az aktuális pártideológiák mentén jelölte ki a művészet feladatát, ugyancsak a történelmi szükségszerűségekre hivatkozva. Azzal együtt, amit az ideológiakritika tudna feltárni ebben a kampányban, van itt egy etikai mozzanat is. Terrence Ross a „digitális szöveg” lovagjaként egy *házasságot* kíván

² Simply keeping the printed word alive is not enough, or rather it risks becoming academic in the most limited and least appealing sense of the word, “academic” meaning abstracted from the real world. (...) Simply insisting on the preeminence of the printed word will not change the present dynamic. With all due respect to the printed word, I feel it is time to leave it, or at least leave it as it is currently used.

³ More than ever before we live enmeshed and entangled with the lives and cultures of everyone else in the world. It is time for art to mirror this by creating cross-reference works that echo outward and inward the way our lives do today.

támogatni: a próza és a mozi egybekelését. A kettő utódai szerinte sokkal életképesebb hibridek lennének, mint a szülők külön-külön (különösen, ami a nyomtatott irodalmat illeti). Vajon indokolható-e a sokféleség elősegítésének egy olyan genetikai programja, amely a kereszteződésben végleg lemond a keresztezettek valamelyikéről. Nem csak azt szorgalmazza, hogy a szöveg frigyre lépjen a mozival a digitális szövegek leszármazásának érdekében, hanem hogy elérkezzék a nyomtatott szó eddigi használatának „elhagyása”. A *történeti magyarázat* ilyenformán egy gyakorlati döntés propagálása olyan írók és olvasók előtt, akik nem gyakorolják kizárólagosan (vagy egyáltalán) a „digitális szöveg” rítusait. Mintha az, aki beszél, mégsem hinne eléggé abban a diadalban, amit a digitális kor előrehaladtával maguk a multimediális gyakorlatok, illetve a beszélő saját multimediális gyakorlatai szerezhetnek: szükségesnek tartja azok más úton történő *meztámogatását*.

Vajon etikus-e, amikor saját gyakorlati döntéseinket más úton próbáljuk érvényesíteni, mint kitartásunkkal azok intenzív gyakorlásában? Nem azt kérdelem, hogy legitim dolog-e. Hiszen a jog, politika, oktatás és valamennyi hatalmi stabilitást szolgáló intézmény éppen erre hivatott: olyankor is érvényt szerezni bizonyos gyakorlati döntéseknek, amikor a végrehajtó nem azokban gyakorolja magát. Amíg ez intézményen kívül is meglehetősen gyakori az életünkben, szükség van olyan intézményekre, amelyek (legalább is elvben) *szabályozott* megismétlésével korlátozzák az ilyen viselkedést. Aggódásra csak akkor van okunk, ha a nem etikai (hatalmi) döntés olyan mozgástereket is megpróbál kisajátítani, amilyen például a hit vagy a művészet. Vagyis akkor, amikor nem hitbeli és művészi döntések kívánják irányítani a hitet és a művészetet.

A hatalmi direktívák kényszere valami egészen másra készítet, mint a hitbeli vagy a művészi gyakorlás. Vagy félelmet kelt, pontosabban olyan hamis engedelmességet, amely csupa félelem, s így a megfélemlített annyiban igazodik a hatalmi intézkedéshez, hogy akkor is enged, amikor nem az engedelmisségben gyakorolja magát; vagy pedig ellenállást vált ki – ugyanolyan hatalmi intézkedéseket, mint amelyeknek ellenáll. Hatalmi döntésekre csak félelemmel vagy hatalmi döntésekkel lehet válaszolni. Ha valaki hittel válaszol vagy művészettel, az egészen más impulzusokhoz igazodik, s csak annyiban válaszol a hatalomnak, hogy nem mozdul ki a hitéből vagy a művészetéből. A hit és a művészet etikus, mert gyakorlati döntéseiknek csakis azok intenzív gyakorlásával kívánnak érvényt szerezni. Aki a hitet vagy a művészi gyakorlatot követi, az valóban engedelmeskedik, de ez sohasem ugyanaz a gyakorlat – nem ugyanaz a félelem, nem ugyanaz a dac és nem is ugyanaz az élvezet, hanem gyakorlati ráhangolódás az éppen történőre: olyan gesztusok impulzusaira rezonálás, amelyek maguk is a követett történés ritmusához igazodnak.

A digitális szövegek írásának, olvasásának felsőbbrendűsége, illetve történeti-evolucionáris kiválasztódása ezzel szemben csak egy hatalmi gyakorlaton belül szerezhet érvényt magának. A 'történeti meghatározottság' (vagy

kényszer) ugyanis mindig aktuális intézkedésekben történik, amelyek saját gyakorlati tájékozódásukat kívánják a történelem menetének nyilvánítani. Szeretném hangsúlyozni, hogy ez nemcsak politikai, illetve morális vétség, hanem etikai (gyakorlati) veszteség is: a mozgásterünk beszűkülése. Egyrészt azért, mert egy nem művészileg propagált művészi tájékozódás elfedheti a művészi gyakorlatok sokféleségét. Másrészt pedig azért, mert miközben saját tájékozódási gyakorlatával akarja kitölteni a többi művészi gyakorlat mozgásterét – ami etikai (gyakorlati) lehetetlenség –, önmagába forduló *egyidejűségbe* zárul. Miközben önnön technológiai-mediális algoritmusában *egyszerre* véli megragadni az alkotás és befogadás valamennyi „hagyományosnak” nyilvánított módját, a bejelentett új történelmi korszak valójában egyetlen propagált aréna eseményeire szűkül.

Az elektronikus költészet sajátosságainak kutatói legtöbbször nem elégszenek meg azzal, hogy a hagyományos (nyomtatott) és az elektronikus irodalmat tipológiailag vagy funkcionálisan megkülönböztessék, hanem legitimációs, gyakran harciasan emancipatórikus érvelésbe bonyolódnak. A fotó, illetve a film esztétikai felemelkedésének folyamatából már ismerős az új technikával teremtett művészet törekvése, hogy mindinkább eloldódjon, sőt függetlenedjék azoktól a művészetektől, amelyek lökést adtak a kibontakozásához. Ez olykor kifejezetten annak keresését jelenti, amit nem lehet a másik művészeti ágban megvalósítani, s a provokáció rendszerint ellenkező irányú provokációt vált ki: már nemcsak a film(rendező) hivatkozik azzal, hogy a regény sohasem képes olyan hatásokra, mint a hangos, színes, 3D-s mozgókép, hanem a regény(író) is a megfilmésíthetetlen írástörténet monopolhelyzetéből válaszol. A meg-megújuló avantgárd csatározások után az szokott kiderülni, hogy a jó regény és a jó film nem egymás ellenében jók, hanem egymás mellett, esetleg egymással szoros kapcsolatban. És továbbra is fontos alkotások készülhetnek úgy, hogy a film az irodalomhoz, az irodalom a filmhez fordul: mondjuk nagyszerű regényíró ír forgatókönyvet nagyszerű rendezővel közösen (lásd például a Krasznahorkai László – Tar Béla párost).

A művészet kezdettől fogva sokféle ügyességet, különböző anyagokat és sajátos eszközöket igényelt, és ami művészetté vált, nem szűnt meg annak maradni, mihelyt egy másik művészet bukkant fel. Az építészet vagy a színház sohasem tette kétségessé a költészetet vagy a zenét, sem pedig megfordítva, mint ahogy az elektronikus szintetizátor sem változtatta pusztán történelmi relikviává Antonio Stradivari hegedűit. A művészeti hagyomány ellen lázadó avantgárd vagy a regénnyel szakító film legizgalmasabb törekvései támadó ellenfelekből csakhamar inspiráló társművészetekké változtak. Ez persze nem jelenti azt, hogy a művészi gyakorlat a tájékozódás kényszerétől valaha is mentesülhet. Nem kell kilépni egy művészeti ágból, egy művészeti hagyományból vagy egy életmű méghozzá törésmentes szakaszából sem ahhoz, hogy sokféle gyakorlásban

szerezzen jártasságot – hogy sokféle gyakorlásban *kelljen* jártasságot szereznie – a művésznek vagy befogadónak.

Ahogy Kant is gondolta, a *kell* etikailag sohasem vonatkozhat erre vagy arra a készítésre vagy direktívára, hanem csak a tájékozódásra magára, melynek imperatívusza kettős. Szigorú modalitásában a *tájékozódj!* azt mondja ki, hogy *a tájékozódás elkerülhetetlen*, vagy: *csak* a tájékozódás elkerülhetetlen. Megengedő modalitásában pedig azt, hogy *nem ajánlatos megpróbálni az elkerülését*. Lehet ugyan, de akkor úgy tájékozódunk, ahogy mi nem akarunk, vagyis ahogy nem mi akarunk. Nagy különbség van a között, amikor akarom, amit más akar, és amikor azért teszem azt, amit más akar, mert nem akarok tájékozódni.

Azt mondani, hogy a kvantumelmélet után a nyomtatott irodalom idejét múlttá vált, s mintegy ennek következtében jött létre az elektronikus irodalom, olyan kísérlet, amely a kortárs irodalomból csak az elektronikus irodalmat igyekszik korszerűként kanonizálni. „Einstein után a tér és idő többé nem két olyan különválasztott tartály, mint a nyomtatott lapon. Einstein és a kvantummechanika azt tanítja, hogy a tömeg–energia–tér–idő összetevői annyira nem különválasztottak, olyan szorosan összetartozók és olyan mértékben felcserélhetők, hogy leginkább egyetlen kötőjeles összetételként vagy átrendezhető mozaikszóként gondolhatjuk el őket. Az elektronikus irodalom, melyben az adatfolyam megjelenhet szöveggént, hangként, képként vagy egyszerre mindháromként is valamilyen topológiai elrendeződésben, arra tanít, hogy egyetlen, de alapvetően sokféleképp kifejezhető potencialitást ragadjunk és jelenítsünk meg. A térbeli és időbeli kifejezések megfeleltetése és egymásba alakítása egy elektronikus író mindennapi gyakorlatához tartozik” (Strickland 2009, 219)⁴.

E szerint az érv szerint a kortárs irodalomnak a kvantumfizika illusztrációjává kellene válnia, még pedig kizárólag abban a digitális értelemben, ahogyan a szerző gondolja. Vajon az irodalomnak technikailag kell megvalósítania a *tömeg–energia–tér–idő* (mass–energy–space–time) történéseket – melyeknek az elektronikus irodalom mellesleg csak egy felszínes összehasonlításban lehet (analogikus) modellje –, vagy inkább művészi intenzitású gyakorlati törekvésekről van szó a teljes spektrumú (nemcsak virtuális) „tömeg–energia–tér–idő” mozgásterek bebarangolására?

Az elektronikus irodalom, melyet Stephanie Strickland az egész irodalmi hagyományt technikátörténetileg meghaladó, egyedül korszerű imperatívusként tételez, az einsteini tömeg-energia-tér-idő technikai megvalósításának kísérlete-

⁴ After einstein, space and time are not the separate containers they are on a printed page. Einstein and quantum field theory teach that mass-energy-space-time are so little separate, so closely interlocked, so interchangeable, they could be better referred to as one hyphenated word, one reconfigurable acronym. In electronic literature, where a bitstream may express as text or sound or image, or all three in some topologic arrangement, we are taught to grasp, to replay, a single potential expressible in multiple fundamental manners. Trade-offs and interconversions of spatial and temporal expression are the everyday practice of an electronic writer.

ként voltaképpen egyetlen mozgástérre, a virtuális világmodellek digitális generalására szűkíti az irodalmi gyakorlatok sokkal tágasabb mezejét. Teljességgel megalapozatlannak tartjuk azt a feltételezést, hogy a digitális technika evolúciónárisan meghaladja a “korábbi” (értsd az összes többi) gyakorlatot. Ami az üzenetközvetítő médiumok egymásutánjában valóban technikai fejlődés, nem tévesztendő össze egyfajta “etikai evolúcióval”, amely a gyakorlatok történeti hierarchiáját jelentené. A gyakorlatban nem egyszerűen a technikai evolúció sodrása dönti el az irányt: minden gesztusunkkal tájékozódniuk kell a mozgásterek virtuális rendszereknél sokkalta tágasabb mezején.

Vajon a sokféleség gyakorlatilag csak „komplex hierarchikus struktúrák” (complex hierarchical structures) szintjeit jelentheti? Csak „a letről felfele és a fentről lefele irányuló okozatiság” (bottom-up és top-down causation)⁵ szerint tájékozódhatunk? Az elektronikus irodalom nem művészi propagálása itt az elméleti kutatás, illetve a technikai kísérleti kutatás tájékozódási gyakorlatát tekinti egyetlennek és mindent átfogónak, éppen akkor, amikor a történés sokféle szintjéről kíván beszélni. A történések olyannyira sokfélék, hogy a gyakorlati tájékozódás során nemcsak egy komplex hierarchikus rendszer szintjein kell eligazodnunk, hanem egymásból levezethetetlen, a rendszerező vizsgáladásból (is) kikölkentő mozgásterekben kell jártasságot szereznünk, megtanulnunk eligazodni azokban és azok között.

A nyelv materialítására koncentráló elektronikus költészet nem az egész korábbi irodalom mindezidáig nem, vagy nem kellő mértékben reflektált alapjainak a tudatosítása vagy tényleges elérése – ahogy Stephanie Strickland állítja, hanem csak a digitális médiumok mozgástereinek bebarangolására tett irodalmi kísérlet. Mikor arra hivatkozik, hogy az elektronikus költészet másfajta készségeket igényel szerzótól és olvasótól, mint a nyomtatott irodalom, csak arra gondol, hogy a *mouse*, a *joystick* és a *plug-in* készülékek, illetve szoftverek használata eltér a lineáris sorok dekódolásától, illetve az egymást követő lapok forgatásától. Pedig nemcsak arról van szó, hogy az értelmezés technikái legalább olyan sokfélék, mint a digitális médiumok révén navigálás algoritmusai és egyéni stílusai, hanem arról is, hogy bármely mozgástér művészi (írói vagy olvasói) bebarangolása ugyanúgy (de nem ugyanolyan) készségek, figyelemgyakorlatok és gesztusok bejáratását feltételezi, mint a materiális szó mediális történéseinek követése. Ahhoz, hogy egy elbeszélés, amely a néma állati vagy emberi gesztusok ritmusát követi, elérje a történés művészi intenzitását, ugyanolyan kifinomult jártasságot kell szereznie az illető gesztusok követésében, ugyanolyan igényes gyakorlati rezonanciákat kell megtanulnia, mint az elektronikus írónak és olvasónak a virtuális világok programozással, navigálással és mediált kommunikációs technikákkal történő építésében. Amikor az elektronikus irodalom művelői vagy teoretikusai a figyelemgyakorlás vagy a szükséges gyakorlati jártasságok

---

⁵ Vö. Strickland 2009: 220–1.

alapján különítik el művészetüket, illetve kutatási tárgyukat a „hagyományos” (nyomtatott) irodalomtól, akkor távolról sem az irodalomírás, illetve irodalomolvasás korábbi gyakorlatainak korszerűsítéséről, fejlesztéséről, evolúciójáról vagy mélyrehatóbb feltárásáról beszélnek, ahogyan ők gondolják, hanem a kortárs irodalom egy szeletének arról a hol sikeresebb, hol sikertelenebb kísérletéről, hogy művészi igényel hangolódjék a digitális médiumok történéseinek ritmusaira. „A programozott és hálózatosított médiumokat használó kultúra újradefiniálja az olvasást: az online olvasmányok gyakran igényelnek böngésző, mintavételszerű, sokirányú olvasást, egyes online, illetve videójátékok viszont problémamegoldó, fokalizáló, emlékező figyelmet kérnek. A nyomtatott szó olvasói a mély, összpontosító figyelemben gyakorlottak, de a figyelem maga is átalakulóban van, a mély és csapongó, összpontosító és mozgékony keverékévé válik. Az elektronikus irodalom, mint például Deena Larsen *Carving in Possibilities* [*Lehetőség-faragás*] című munkája, ilyen új típusú figyelmet követel, alakít ki, illetve reflektál rá” (Strickland, *Born Digital*, 3)⁶.

Mi különbözteti meg (mert valami megkülönbözteti) az elektronikus irodalom *surfing-sampling-multitasking* olvasatát a figyelem szétszórtságától, ami az unalom sajátja? Biztos, hogy a figyelem ugyanúgy működik, mint a gépek összehangolt funkciói? Ha filmet nézünk, fontos, hogy a képkockák egymásutánjának sorrendje, sebessége, (szín)felbontása, a hang szekvenciáinak időtartama, tempója, hangszíne, frekvenciája, valamint a háttérzajok és a filmzene időzítése szinkronban legyen egymással. Mindezek azonban nem rezonálnak a lejátszó készülékben, hanem külön-külön úgy vannak beállítva, hogy együttesen valamilyen hatást tegyenek hozzáférhetővé az észlelés számára. De vajon akkor, amikor a felsoroltak valamelyikére, közülük valahánynak a viszonyára vagy az összehatásra figyelünk, nem kell-e mindegyik esetben egy sajátos figyelemgyakorlatot kialakítanunk, még akkor is, hogyha a gyakorlottságunk függvényében nem egyforma a nehézségi foka mindegyiknek?

Ha gyakorlott sofőrként autót vezetünk, vajon a figyelmünk *surfing-sampling-multitasking* típusú-e abban az értelemben, ahogy ez az autó funkcióira jellemző (párhuzamos, működésükben egymástól független, de szinkronba hozott funkciók érvényesülése), vagy pedig több gesztusból álló, de egyetlen ritmusra hangolódó figyelemgyakorlat, melyet éppen a gesztusok gyakorlással teremtődő rezonanciája különböztet meg? Amíg nem vagyunk gyakorlott sofőrök, éppen azért zavarodunk össze, mert külön-külön figyelemgyakorlatok szinkronját akarjuk megvalósítani, ami már az autóvezetés néhány feladata esetén is igen-igen

---

⁶ Reading is being redefined in cultures that use programmed and networked media: a surfing, sampling, multitasking kind of reading is often elicited online, while in some online and video games, a problem-solving, focused, remembering attention is required. Deep, focused attention is what print readers are trained to have, but attention itself is being reshaped, becoming a mix of deep and hyper, or focused and mobilized. E-lit, like deena larsen's "carving in possibilities," requires, shapes, and comments on just this type of new attention.

közel kerül a kritikus küszöbhez (vagy túl is jut azon), amelynél ellehetetlenül a kísérlet. Ezért nehezebb a vezetés közbeni intenzív beszélgetést összeilleszteni a vezetés gyakorlatával, mert még ha a vezetésről van is szó a beszélőpartnerek között, nem, illetve sokkal kevésbé tud rezonálni a kettő egymásra. Nemcsak a vezetés, hanem a gyakorlatok többsége (a két lábon járástól a hangszeres zenéig, a főzéstől egy idegen nyelv beszéléséig) a szinkronba hozandó funkcionális gesztusokról a rituális (gyakorlati) ritmusra váltást követeli meg.

Nem képez kivételt a nyomtatott irodalom olvasása sem. Hiszen a betűk kiböngészése, összeolvasása, a szótagsorozat beszédszakaszokra, mondatokra, gondolati, szerkezeti és formai egységekre tagolása először mind-mind külön figyelmet követel. Úgy olvasni verset, hogy mindenre tudjunk figyelni benne, sok-sok gyakorlást igényel. Nemcsak az ábécés könyvek feladatainak elvégzésére, illetve metrikai, logikai, retorikai és esztétikai tapasztalatok szerzésére gondolok, hanem arra is, hogy még egy jó irodalomkutató vagy egy kiforrott költő is gyakran olvas újra verset, olykor többször, sőt nagyon sokszor is, amíg bele nem gyakorolja magát az olvasásába, amíg valóban el nem tudja olvasni azt a verset. Az egyes gesztusok begyakorlásán túl a gyakorlottság azt is jelenti, hogy valamennyiük gyakorlása közben egyetlen ritmusra rezonálunk. Vajon beszélhetünk-e még ilyenkor többféle gyakorlatról azoknak a funkcióknak megfelelően, amelyeket analitikusan elkülöníthetünk ugyan, amennyiben az analitikus vizsgálódásban gyakoroljuk magunkat, de ha a bejáratott gesztusok ritmusára hangozunk, nemcsak egységesnek érzékelünk, hanem *gyakorlatilag* saját idejű történéssé teszünk.

Természetesen nem ritka, hogy a legbejáratottabb gyakorlat közben is kizökken a figyelmünk. Ilyenkor tévedünk, botlik a lábunk vagy a nyelvünk, zavarba jövünk vagy tévovázunk, s csak az elvesztett ritmusra visszahangoló-dással állíthatjuk helyre azt a figyelemgyakorlatot, amelyből a ritmustól idegen gesztusokra váltás miatt kiestünk. Aki unatkozik, s emiatt szétszórt a figyelme, annak a gesztusai nem hangozódnak egyetlen ritmusra. Az ilyen állapot kellemetlen, igyekszünk vagy legalább is szeretnénk szabadulni belőle, sokkal jobb, ha van ritmusa annak, amit teszünk. Minthogy még alvás közben is kiegyensúlyozott légzésritmust veszünk fel, talán nem túlzás, ha a gyakorlás ritmusát életszükségletnek nevezzük.

Amennyiben életszükséglet, akkor valószínűleg elektronikus írás vagy olvasás közben is az marad. Kétkem, hogy az elektronikus irodalmi gyakorlatok csupa szétszórtságot és unalmat jelentenének. Akkor pedig mindaz, amit a funkciók, médiumok, egyszóval az ilyen vagy olyan szempontból elkülöníthető összetevők szempontjából surfing–sampling–multitasking figyelemként analizálunk, gyakorlatként ugyanúgy egy kialakított ritmusra hangolt, mint a leghagyományosabb gyakorlatok, például a két lábon járás vagy a lineáris eposzi hexaméterek. Ha idegen gesztusokba téved a figyelmünk, ezt is ugyanúgy megzavarja, vagyis kizökkentni a ritmusából, mint akármelyik másikat. És ezúttal is csak

a ritmus helyreállítása révén térhetünk vissza a zavar miatt félbeszakadt vagy szünetelő gyakorlathoz. Az a különbség tehát, amelyet a nyomtatott irodalom írása és olvasása, illetve az elektronikus költészeté között olyan gyakran hangsúlyoznak, nem annyira a figyelem egy új típusát különbözteti meg a hagyományostól, hanem csak egyik figyelemgyakorlatot a másiktól. A nyomtatott irodalom valóban összeszedettséget igényel („a nyomtatott szó olvasói a mély, összpontosító figyelemben gyakorlottak”), de ez az olvasás intenzív ritmusából fakad, és nem egyetlen, analitikusan tovább nem bontható *figyelemfunkcióból* levezethető, ahogy Stephanie Strickland tipológiája sugallja.

Hiába is próbálkoznánk további tipológiai megkülönböztetésekkel. Például azzal, hogy az elektronikus irodalom ritmusa sohasem zárt, mint a hexamétereké. Hiszen a hexaméter is teljesen váratlan szótagokból áll össze minden sorban, és még a két lábon járásban sincs két egyforma lépés a legegyszerűsebb ritmus feltétele mellett sem. Könnyen lehet, hogy az elektronikus írás vagy olvasás nem metrikusan mérhető ritmusokra hangolódik, de mint láttuk, a ritmus *gyakorlatilag* sohasem mérték, hanem gesztusok rezonanciája. Aki csak az egymást követő mássalhangzók száma alapján tudja eldönteni, hogy egy szótagsorozatban melyek a hosszú és melyek a rövid szótagok, annak még nem sikerült rezonálni a hexaméter ritmusára (nem hallja ezt a ritmust).

A fentiek alapján nem azt akarom állítani, hogy semmi különbség nincs egy elektronikus költemény és a Dosztojevszkij-olvasás ritmusa között, hanem azt, hogy ez a különbség nem az Einstein utáni idők vagy a „digitális kor” és az azt megelőző írás és olvasásgyakorlatok tipológiai vagy evolúciós különbsége, hanem egyszerűen eltérő ritmusok közötti különbség. Nem történelmi szükségszerűség dönt arról, hogy egyikben vagy másiban gyakorlom-e magam, hanem az a gyakorlati tájékozódás, amellyel egyik vagy másik, avagy hol egyik, hol másik mozgásterének/ritmusának gesztusaiban szerzek jártasságot. Különbözik hogyan vitázhatnának kortárs irodalomolvasók – esetleg ugyanolyan márkájú laptopon megírt, de ezúttal lineáris gondolatokban – arról, hogy a nyomtatott, illetve elektronikus irodalom közötti különbség történelmi távolság, avagy művészi gyakorlatok közötti eltérés. Innen nézve Stephanie Stricklandnak az a tételmondata, mely szerint „az elektronikus irodalom olyan esztétikán alapul, amely a hálózatosított programozó gyakorlatból nőtt ki” (Strickland 2009: 5)⁷, nem annyira a gyakorlás történelmi átalakulásáról beszél, amely egy új esztétikát, illetve új művészetet teremt a korábbi helyett, hanem inkább arról, hogy minden gyakorlat történhet művészi intenzitással: az elektronikus irodalom ugyanúgy vált a hálózatosított programálás gyakorlatának (networked programming practice) művészetévé, mint a balett vagy a műkorcsolyázás a két lábon járás esetében.

Az írás pillanatnyilag rendelkezésre álló felületeinek kihasználása, mely a papírra nyomtatott irodalomtól egyre jobban eltávolodik, szintén nem az iroda-

⁷ E-lit is based on an aesthetic that arises from networked programming practice.

lom felülmúlása, hanem részben annak sajátos része, részben pedig más művészeti ágak születése, amelyek valamilyen mértékben még irodalomfüggők, vagy már egyáltalán nem azok. Egyetlen ilyen új művészeti ág sem teszi sem idejétmúlttá, sem másodlagossá, sem fölöslegessé a nyomtatott irodalmat, mert *gyakorlatilag* nem a materialitás, a technikai algoritmusok vagy a mediális működések teremtik a művészetet, hanem azoknak a gesztusoknak a ritmusai, amelyek olykor akár az előbb felsoroltak történéseire is eléggé intenzíven rezonálnak. Ha írás és olvasás közben a rezonáló gesztusok és a rezonanciát kiváltó gesztusok közt nem lehet különbséget tenni, ez a rezonancia tényleges történésén múlik, és nem jogosít fel arra az elméleti következtetésre (bár ez is lehetséges gyakorlat), hogy minden történés egyetlen bonyolult mozgástér funkcióin és szabályain múlik: például fizikai tömeg-energia-tér-idő törvényszerűségeken, neurobiológiai folyamatokon, technikai-mediális algoritmusokon vagy (hogy haza is beszéljünk) a figyelemgyakorlatok önmagukba hajló, semmilyen más történést nem igénylő rítusain. Az idő(k)beli tájékozódás mozgástereiben nem történik semmi olyan, amin kívül ne történe más is. Ez teszi a tájékozódást elkerülhetlenné.

*

A digitális irodalom kedvelői a multimediális írást, olvasást nemcsak úgy szokták bemutatni, mint amely hovatovább kiszorítja az idejétmúlt nyomtatott irodalomhoz kapcsolódó gyakorlatokat, hanem úgy is, mint amely már eleve hozzátartozott a szövegek mindenfajta korábbi konstrukciójához (engineering), csakhogy a virtuális generálás mai technológiája nélkül ez nem vált/nem válhatott kellőképpen a reflexió tárgyává.

„Az atomi szintű kvantum mechanika sikere lehetővé tette a molekuláris tervezést. A fizikusok már nem annyira magyarázatokat kínálnak, hanem inkább új jelenségek létrehozására összpontosítanak, vagyis olyan rendszerek tanulmányozására, amelyek korábban egyáltalán nem léteztek. Észre kell venni, hogy ez a fizikát az alkalmazott, illetve társadalomtudományokhoz teszi nagyon hasonlóvá, a »mesterséges« tudományához, ahogy Herbert Simon nevezte, olyan dolgok tudományává, amelyekkel nem egyszerűen szembe találjuk magunkat, mint a villámlással, mozgással, mágnesekkel, csillagokkal, hanem amelyekre vágyunk, és ezért fedezünk fel. Az elektronikus szupervezetőkre nem egyszerűen rátaláltunk, hanem »az univerzum egy zseniális újdonságá[ról]« van szó. Elmélet és gyakorlat felcserélődött, vagy legalábbis egyenértékűvé vált. A nyomtatott költeményekben hogyan ébredhet tudatára valaki, hogy *a valóság az élet minden vonatkozásában konstruált*, beleértve az értelmezést magát is, és hogy ennek megfelelően megnövekedett a felelősségünk? A nyomtatott költemények hajlamosak rá, hogy befejezett, eleve adott dolgok legyenek és ilyeneket nyilatkoztassanak ki, vagy ilyeneket tárjanak fel és magyarázzanak. Noha magát a nyom-

tatott szöveget is forradalmasította a komputáció, hiszen digitálisan írják, szedik és nyomtatják azt, a könyvet legtöbbször mégis úgy fogadják, mintha tizenkilencedik századi termék lenne. Az elektronikus irodalom ezzel szemben szükségszerűen tudatában van az öt megalapozó platformoknak, protokolloknak és hardware-eknek, a hozzáférhetőségükből és levédettségükből adódó felelőségeknek, minden általuk létrehozott képződmény mesterségességének, valamint ezen termékek és alkalmazhatóságuk analógiájának. Miközben soha nem látott újdonságokat teremt és próbál ki olyan, olykor végtelen szövegek generálása révén, amelyek számítástechnikai algoritmusok nélkül egyszerűen nem létezhetnének. Matematikai, statisztikai, topológiai és evolúcionáris sémákat alkalmaz a szövegek és képek gerjesztésében; még áramköröket is „összeköt”, tehát a hardware-t is alakítja, hogy új hangokat szólaltasson meg” (Strickland 2009: 219–20)⁸.

Stephany Strickland a megnövekedett felelőségünkről beszél. Vajon milyen etika szerint? A nagyobb felelőség oka annak állításán alapul, hogy a valóság az élet minden vonatkozásában konstruált (*reality is being engineered in every aspect of life*), a megértést is beleértve. Attól kezdve, hogy a kvantummechanika fejlődése folytán képesek vagyunk új jelenségeket előállítani (molecular engineering), már a fizika is a *mesterséges* tudománya, nem a fennállóé. Azért felelőtlenység nem reflektálni a mindent meghatározó konstruáltságra, mert így nem törődünk a valóság alakulásával. Vajon a valóság az élet tényleg minden vonatkozásban konstruált? Vagy csak akkor válik azzá, ha bennünket a valóságból már csak a mesterséges érdekel? Vajon a valóság, illetve az életünk alakulása iránti felelősségből nem kellene megőriznünk azt is, ami a környezetünkben, illetve az élet fontos vonatkozásaiban nem konstruált? A molekuláris

⁸ The success of quantum mechanics at the atomic level has made molecular engineering possible. Physicists, rather than seeking to explain, begin to focus more on creating novel phenomena, studying systems that never before existed. Notice that this makes physics very similar, now, to applied or social science, a science of the “*artificial*,” as Herbert Simon names it, a science for things you don’t just come across, like lightning or motion or magnets or stars, a science of things you desire and thereby discover. You do not just come across superconductivity – it is a “genuine novelt[y] in the universe.” A reversal of sorts, or at any rate an equalization, between theory and application has taken place. In print poems, how does one gain a sense that *reality is being engineered in every aspect* of life, that understanding itself is being engineered, and that a corresponding responsibility accrues? Print poems tend to both be and to proclaim, to both depict and to explicate a *fait accompli*. Though print text itself has been revolutionized by computation – written, typeset, and printed digitally – the book continues to be received by many as if it were a nineteenth-century product. By contrast, electronic literature is perforce aware of the shifting platforms, protocols, and hardware that underlie it; of corresponding responsibilities for public preservation and access; of the artificiality of its constructs; and of the analogy of its products to applications. It too creates and probes novelties never seen by generating texts, some unending, which could not occur without the use of computational algorithms. It applies mathematical, statistical, topological, and evolutionary schemes to produce text and process images; it even “bends” circuits, that is, it engineers hardware, to produce new sounds.

újítások mérnökei nem tagadják a csillagokat vagy a nap fényének fontosságát az élet számára. Vajon nem tartanák-e felelőtlennek azt az etikát, amely mindent mesterségesnek nyilvánít, ami velünk történik, csak azért, hogy az etikában is a mérnöki tájékozódásnak szerezzon érvényt? Vajon azt állapítja-e meg ez az etika, hogy a valóság az élet minden vonatkozásában konstruált, vagy mérnöki ambícióval minden vonatkozásában szeretné azzá tenni? Az irodalomtudományon belül is igen veszélyesnek tartom a kutatásnak Stephanie Strickland által sugalmazott etikáját: *you desire and thereby discover*. Ha csak azt fedezzük fel mindenütt, amit mindenben felfedezni szeretnénk, ez a diadalmas mérnöki konstrukciót könnyen vágyprojekcióvá változtatja. Pszichoanalitikusból újra etikaira fordítva a szót, nem inkább arról van szó, hogy az élet minden történésében kizárólag a mérnöki, azaz technikai-materiális konstrukciót igyekszünk követni, s így aztán inkább azért vagyunk felelősek, hogy a mozgásterünk egyre jobban beszűkül. „Az elektronikus irodalom ugyanolyan mértékben konstruált, mint amilyen mértékben írott; a szövegkonstrukcióról úgy beszélhetünk, mint az írás új módjáról. Akárcsak a nagy mérnöki és építészeti tervek kivitelezésében, nagyon sokféle szakember vesz részt a létrehozásukban, esetenként bizonyos számú olvasót, illetve bizonyos számú író igényelnek.

Görögország, India és más ókori kultúrák nagy szóbeli epikáját is úgy gondolhatjuk el, mint szövegkonstrukciós kísérleteket. Minden esetben számos szerző, előadó és befogadó kapcsolódott be a szövegalkotásba; voltaképpen szerzői, előadói és befogadói gyakorlatuk révén váltak ugyanazon kultúra tagjaivá. Manapság az online játékokban és a Második Élet akcióiban a művet vagy olvasatot közösen létrehozók sohasem találkoztak, nagy földrajzi és időbeli távolságokból járulnak hozzá ahhoz, ami elkészül. A világméretű együttműködés utópikus gyakorlatát talán az ilyen irodalmi kísérletek vetítik előre” (Strickland, *Born Digital*. 6)⁹.

Azt mondani az ókori görögökről és indiaiakról, hogy tulajdonképpen egy mérnöki szövegkonstrukcióban vettek részt, miközben a rítusaikat gyakorolták, valóban beteljesíti a *you desire and thereby discover* elvét. Csakhogy ennek következményeként nem a világegyetem valami sosem látott újdonsága teremődik meg (a „genuine novelt[y] in the universe”), hanem az a jól ismert elméleti

---

⁹ E-literature is built as much as it is written; one could speak of text engineering as a new kind of writing. As with engineering and big building projects, many kinds of expertise are involved in its production; in some cases, a number of readers are required as well as a number of writers.

One might think of the great oral epics of Greece, India, and other ancient cultures as also being pieces of text engineering. In each case, a number of generators, reciters, and receivers were involved in the production of the text; in fact, their practice of generating, reciting, and receiving helped to form them as members of one culture. Today, as with online reading may never have met one another, and they may be acting from highly dispersed geographical and time locations. Perhaps utopian practices of worldwide collaboration are being foreshadowed in such literary projects.

(vágy)törekvés érvényesül, hogy mindent egyetlen világegyenletbe foglaljunk. „Einstein után” ez egyáltalán nem meglepő (már azelőtt sem volt az). Etikai változatában a jó öreg redukcionizmus egy kedvenc gyakorlatot nyilvánít minden gyakorlat helyett történőnek, jóllehet ez csak az így lérehozott *mesterséges* valóságban teljeseedik be azáltal, hogy az összes többi mozgástérrel elveszítjük a kapcsolatunkat. A „digitális kor” ilyen mesterséges valóság, amelyben azért lehetetlen minden más rítus, mert akik ennek az etikájára hangolódnak, azok az élet valamennyi vonatkozásában egyedül valóságosnak hitt mérnöki-technológiai konstrukció kedvéért feladták (vagy legalább is azt állítják, hogy feladták) a kapcsolatteremtés sokféle (egyéb) gyakorlatát.

Hogy az elmélet és alkalmazás megkülönböztethetlenné vált, ez nem annyira az univerzum sohasem volt újdonságainak mesterséges létrehozásával függ össze, hanem inkább azt jelzi, hogy az elmélet mindig egy a gyakorlatok közül. Amikor *egyszerre* akar sok gyakorlatban tájékozódni, ezt csak úgy „teheti”, ha közben szó szerint azonosul az egyikkel. Egyszerre sok gyakorlatban tájékozódni tehát csak és csakis elméletileg lehetséges, ami annyit tesz, hogy gyakorlatilag lehetetlen. Az elmélet és alkalmazás helycseréje vagy legalábbis kiegyenlítődése, amiről Stephanie Strickland beszél, nem annyira történelmi fordulat, hanem inkább annak az etikai fordulatnak a következménye, hogy egyetlen gyakorlatként – mérnöki alkalmazásként – igyekszik megragadni az összes többit. Ha csak a modellként kiválasztott történetet követjük ott is, ahol valami másnak a történetét követhetnénk, akkor *mesterségesen* átváltoztatunk minden gyakorlatot, ami lehet hallatlanul új technológiai teljesítmény, de etikailag közönséges veszteség: azoknak a mozgástereknek – felelőtlen – elvesztése, amelyekből *gyakorlatilag* kiszorulunk. A „korábbi” irodalmat, melyet jellemző módon nem gyakorlataiban, hanem csak technológiai nyomtatottságában érzékelnek az idézett szerzők, e szerint az etika szerint el kell hagyni, és csak a szöveg materiális konstrukcióját *kell* gyakorolni. Csakhogy az etika nem elmélet és alkalmazás kiegyenlítődése a mérnöki konstrukcióban, hanem valamilyen tájékozódási gyakorlat. A gyakorláskutatás ezeket vizsgálja, anélkül, hogy egyiket a másikra, vagy mindegyikre ugyanazt próbálná mesterségesen/ elméletileg alkalmazni. Elfogadja, hogy egyik tájékozódási gyakorlatból a másikba csak etikai (gyakorlati) döntés révén juthatunk. És hogy ez a döntés nem másokra vonatkozó hatalmi imperatívusz, hanem gesztusaink rezonanciája a követett történet ritmusára.

Az ókori közösségek tagjai valóban gyakorlataik révén váltak ugyanannak a kultúrának a tagjaivá. De azokat a közös rítusokat, amelyek őket összekapcsolták, nem lehet a szövegkonstrukcióban közös nevezőre hozni, sem pedig olyan funkcionális összetevőkként rendezni viszonyba, ahogy Stephanie Strickland elképzei. Azokat a társadalmakat etikailag az különbözteti meg az elektronikus irodalom rajongóitól, hogy sokkal több közös rítus mozgásterében találkoztak az emberek. Nem szorultak egyetlen szintetikus történet „korsza-

kába”, hanem sokféle gyakorlati ritmusra hangolódás révén kerültek tartamközösségbe. Az utópikus, világméretű összefogás reményét pont azért nem osztom Stephanie Stricklanddal a MUD-ok projektje körül, mert a sokszorosan mediatizált, s ennyiben mesterséges együttműködés legalább annyira helyettesíti, mint elősegíti az emberek közötti gyakorlati kapcsolatokat. Egy ilyen együttműködés lehet hatékony, de nem pótolhatja a sokféle közös mozgástérben találkozást. Etikai szempontból ezért nem tartom szerencsésnek az ókori görög és indiai kultúrák „irodalmi” rítusaihoz hasonlítását.

2. Az irodalmi gyakorlatok ergodikus és extra-ergodikus ritmusai

A kiáltványokon és a digitális művészet egyedül korszerű projektjét történeti-evolucionáris szükségszerűségként elgondoló kiber-entuziazmus sebtében megfogalmazott érvein kívül az irodalom újabb változatainak szerencsére olyan megalapozottabb elméletei is vannak, mint például Espen J. Aarseth ergodikus irodalomkonceptiója. Jellemző, hogy ebben a megközelítésben már nem úgy tűnik fel a könyvirodalom és az elektronikus irodalom viszonya, mint az idejétmúlt floppy és a jövőt jelentő BlueRay médiatörténeti egymásutánja: „a kódex-formátum az egyik legrugalmasabb és leghatékonyabb információs eszköz, amit valaha kitaláltak, s a változás olyan mértékű lehetősége rejlik benne, amit még valószínűleg távolról sem merítettek ki. Én magam nem hiszem, hogy egyhamar kimegy a divatból.” (Aarseth 2000 [1997]: 209). Vagy: „Korántsem biztos, hogy az olyan fogalmak létjogosultságát, mint »számítógépes irodalom« vagy »elektronikus textualitás« érdemes elméleti alapon védelmezni, s nem is kezelem ezeket axiómákként. Az a nézet, mely szerint »a számítógép« önmagában képes társadalmi és történelmi változást előidézni, igazából történelmietlen és antropomorf tévhit. Ennek ellenére éppen olyan gyakran jelenik meg irodalomról, kultúráról szóló tanulmányokban, mint a sci-fi-szövegekben, amelyek kapcsán ezeket a tanulmányokat írják. A sci-fi gyakran iróniával szemléli a technológiát, ám ez a vonás sajnos hiányzik a kritikai tanulmányokból (lásd pl. William Gibson Izzó króm c. novelláját)” (Aarseth 2000 [1997]: 213).

Amennyiben a kibertextet a könyvlabirintus egy változatának, illetve e változat számítógépes kiterjesztésének tekintjük, ahogy Aarseth javasolja, arra vállalkoznék, hogy az írás és olvasás ergodikus gyakorlatait az irodalmi mozgástérnek ezúttal nem digitális, hanem *erdei* kiterjesztésével vessem össze. Remélem, ezzel elháríthatom azt a gyanút, hogy az elektronikus irodalom írás és olvasásgyakorlatai ellenében a szöveginterpretációt kívánom egyedül irodalmiként elfogadni.

Aarseth az ergodikus irodalmat az olvasó olyan extranoematikus feladatai alapján különíti el, „amelynek leírására nem elégségesek az »olvasásról« alkotott különböző fogalmak” (Aarseth 2000 [1997]: 203). Miután pedig leleplezi a labirintus reflektálatlanul metaforikus használatát az irodalomelméletben, irodalom-

kritikában, ezzel folytatja: „A kibertext olvasója valóban résztvevő, játékos, hazardőr. A kibertext valóban játékvilág vagy világvilág. Ezekben a szövegekben valóban felfedező utakra lehet indulni, el lehet bennük tévedni, titkos ösvényekre lehet bukkanni, s mindezt nem metaforikus értelemben, hanem a szöveggépezet topologikus struktúrájából fakadóan” (Aarseth 2000 [1997]: 206).

Igy kell tehát értenünk azt a korábbi definíciót, mely szerint „a kibertext olyan gép, amely kifejezésváltozatokat generál” (Aarseth 2000 [1997]: 204).

A továbbiakban olyan írás és olvasásgyakorlatokkal vetem össze Aarseth koncepcióját, amelyekben az író, olvasó nemcsak a kifejezésváltozatok vonatkozásában tesz választásokat, hanem gyakorlati döntéseivel gesztusok, illetve ritmusok mozgástereiben tájékozódik. Az ilyen írás és olvasásban nemcsak, hogy segíthetnek szöveg nélküli figyelemgyakorlatok, hanem akár maguk is lehetnek szöveg nélküliek. A *Terepkönyv-táborokban*¹⁰, amelyeket ilyen kísérleteknek szenteltünk, mindez nem Aarseth provokálása végett történt, hanem annak érdekében, hogy a nyomtatott irodalmi olvasmányok bebarangolása közben is tanuljunk gesztusolvasással tájékozódni.

Éjszakai néma túra

A táborozók félelemmel fordultak a sötét erdő felé, s vérengző medvékről, farkasokról kezdtek beszélgetni, majd ideges nevetés kíséretében gonosz földönkívüliekről is. Egy ideig hallgattam őket, majd gyakorlatvezetőként fordultam hozzájuk: „Titkot mondok: azok a hátborzongató ellenségek, akiktől féltek, nem az éjszakai erdőben vannak, hanem az elmétekben, melyet bizonyos kulturális hatások befolyásolnak. Most elmegyünk, és megnézzük, mi van az éjszakai erdőben.”

Attól kezdve, hogy elhagytuk a tüzet, egyáltalán nem beszéltünk, míg vissza nem értünk a táborba. Igyekeztünk kapcsolatban maradni a következő lépés keresésének ritmusa és az éjszakai erdő, illetve az expedíció eseményeire

¹⁰ A *Terepkönyv* gyakorlatai a következő kísérleti kutatóműhelyekben formálódtak:

– *Az irodalom mint viselkedésművészet*. Minimum Party Összművészeti Alkotótábor: *A dobbantás*. Kászonfelfűz, 2000. júl. 28 – aug. 3.

– *Rituális írás- és olvasásműhely*. Minimum Party Összművészeti Alkotótábor: *A felkelő Föld árnyékában*. Kászonfelfűz, 2001. júl. 29 – aug. 5.

– *Testi viselkedés és figyelemgyakorlatok*. Minimum Party Összművészeti Alkotótábor: *Felragyogó Ikarosz*. Kászonfelfűz, 2002. júl. 25 – aug. 4.

– *Az olvasás ideje*. Minimum Party Összművészeti Alkotótábor: *Mi volt előbb – Kolumbusz vagy a tyúk?* Kászonfelfűz, 2003. júl. 27 – aug. 5.

– *Terepkönyv-tábor*. Kolozsvári Láthatatlan Kollégium, Havasrekettyés, 2008. júl. 20–25.

– *Terepkönyv-tábor*. Kolozsvári Láthatatlan Kollégium, Szamos-bazár, 2009. júl. 23–28.

– *Terepkönyv-napok*. *Zilahi Pedagógus Napok, Meszes, 2010. jún. 5–6.*

– *Terepkönyv-gyakorlatok*. *Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Budapest: Tündér-szikla. 2010. okt. 25–29.*

figyelése révén. Valahányszor szükség volt rá, segítettünk egymásnak átjutni az akadályokon.

A túra körülbelül három órát tartott egy erdővel borított, meredek hegyoldalig a szikláig, ahonnan nagyszerű éjszakai panoráma tárult elénk a Meleg-Szamos völgyének felső szakaszáról. Nem használtunk lámpát, az erdőben nem volt ösvény, s a gyakorlatvezető nem járta be előzőleg a terepet – aszerint tájékozódott, amit a környéket pásztázó tekintete a Szamos-partról rögzített aznap délután. Persze, nem ez volt az első alkalom, hogy éjszakai túrára indult a hegyekben (vö. Berszán 2007: 82–3).

Szerez/olvass egy érzékeléspoémát!

A résztvevők háromtagú csoportokra oszlanak: mindegyikben lesz költő, olvasó és irodalmár. Az olvasó hanyatt fekszik a fűvön, és hátrafelé kinyújtja meztelen karjait. A költő anyagokat gyűjt poémájához a tábor környékén (fenyőtobozt, kérget, ágakat, avart, gyepdarabot, köveket, sarat, vizet stb.), hogy azok segítségével egy-két percen át érdekes impulzusokat szerezzen olvasója alkarjainak bőrfelületén. Az irodalmár a költő és olvasó közös rítusát figyeli.

Természetesen az impulzusok minősége legalább olyan mértékben függ a rögtönzött költői „koreográfiától”, mint a begyűjtött anyagoktól.

Az olvasónak érzékelésfolyamként kell olvasnia a szerzői készítéseket, mint egy lírai vagy zenei tartamot; ne törekedjék arra, hogy azonosítsa a szerző által használt anyagokat.

Az irodalmár arra figyel, hogy a költőnek és anyagainak mozdulatai miként válnak érzékelésfolyammá az olvasó arcán.

Mindenki próbálja ki mind a három szerepet (Berszán 2007: 23).

Terepkönyv

Vízhatlan fóliába bújtatott, egyoldalú olvasnivalójával minden táborlakó bebarangol valamely általa választott, közeli terepet – völgyszakaszt, hegylábát, legelőt, sűrű erdőt, irtást, tópartot... Olykor meg-megállva, úgy olvassa el újra meg újra a kapott olvasmányt, mintha egy terepet járna be, és úgy járja be a terepet, mintha olvasna.

Az *olvasottakra* figyelve ki-ki egy „könyvlapot” készít az útközben talált anyagokból. Hosszabbik éle a barkácmester könyökének hajlatától a középső ujja hegyéig érjen, szélességébe pedig kétszer férjen bele a hüvelyk és mutatóujj között enyhén kifeszített (sánta) arasz. Az illesztéseknél használhat háncsot, fenyőgyantát, fűszálakat vagy madzagot, s ezek segítségével erősítheti rá a kapott olvasmányrészletet is az elkészült könyvlapra.

Volt, aki vékony mogyoróhajtásokból szőtt rácsot úgy, hogy a leveles leágazásokat is belefűzte a résekbe. Itt-ott a lapból csokrosan csüngtek a mo-

gyorószemek, s ráhajlottak az odatűzött olvasmányra. Egy másik könyves céhmester hosszú, lapos marhacsontból készítette lapjának gerincét, s arra kötözte rá a fóliát tartó négyyszögletű kóró-keretet. Valaki madzaggal szorosán összekötözt a tobozokból állított össze egymás alá rendezett sorokat, melyeket aztán merevítő rudakra erősített. Egy hosszú hajú lány fűszálakkal és hánccsal körülkötözt a préselt lemez darabra rögzítette a kapott olvasmányt, s a fólia és a papír közé helyezte egy levágott tincsenek arabeszkjét.

Amikor mindenki visszatér a táborba, egymásra rakják a barangolásból magukkal hozott lapokat, s így egyszeriben bámulatos könyv áll elő belőlük. A lapok könyvvé szerkesztését úgy kell megoldani, hogy sorrendjük könnyen átszerkeszthető legyen. Annak idején hasított lécekből és egy hosszú acélláncból készült el a „borító” (vagy inkább saroglya), amelyre az összegyűjtött lapokat fektették.

A gyakorlatvezető az erdőben helyezi el a terepkönyvet egy öreg fa alatt, jókora mohos kövön vagy fatönkön, hogy majd sorban mindenki elzarándokoljon hozzá, és az olvasmányokban kitapintott impulzusokat követve, elejétől a végéig elolvassa.

Mikor minden zarándok bebarangolta az olvasmány-terepet, mindannyian körbeülnek a „könyvtárban”. Valaki veszi a könyvet, s úgy rendezi át a lapokat, hogy legfelül kerüljön az ő mozgásterében legközelebb eső, mert számára legkönnyebben bejárható „olvasmány-terep”, legalul pedig a legtávolabbi, amit a figyelmének sokkal nehezebb volt bejárni. Az így átszerkesztett könyvet körbeadják, hogy ismerkedjenek társuk mozgásterének „ritmikai környezetével”. Ezúttal elegendő átlapozni, s egy-két töredék alapján felidézni a már olvasott „terepet”. Az olvasónak most arra a tájékozódásra kell figyelnie, amit a szerkesztő gyakorlottsága nyújt a közelebbi és távolabbi gyakorlatok között.

Azután a következő zarándok rendezi át a lapokat, s az így kialakuló újabb terepkönyvet is körbeadják, egészen addig, amíg sorra bebarangolják egymás mozgástereinek változó domborzatát (Berszán 2007: 84–5).

A gyakorláskutatás tapasztalatai szerint a lineáris – nem-lineáris, illetve az egyútvonalú labirintus – több útvonalú labirintus ergodikus teréhez képest az írás és olvasás mozgásterei sokkal többfélék. Az extranoematikus cselekvés ugyanis a nem ergodikus irodalom esetében sem korlátozódik a szemmozgásra vagy a lapozásra, inkább arról van szó, hogy az irodalmi írás, olvasás az információ-közvetítés, információ-visszacsatolás kibernetikai teréből is kimozdít olyan kifinomult (ennyiben művészi) figyelemgyakorlatok révén, amelyek nem egyszerűen és nem is föltétlenül a fizikai térben, hanem a gyakorlásrítmusok mozgástereiben történnek. Ha az irodalomelméletileg képzett irodalmárok Aarseth megállapítása szerint arra koncentrálnak, *amit* olvasnak, ő maga pedig arra, *amiből* olvasunk, akkor a gyakorláskutatás azt igyekszik követni, *amikor* olvasunk. S minthogy ehhez nem elég a megfigyelés, a fenti kísérleti kutatás elengedhetetlen.

Vizsgáljuk meg, hogyan módosítják ezek az irodalmi tartamgyakorlatok azt a szemléletet, amely az ergodikus (kibertext) – nem ergodikus (narratíva) tipológiáját megalapozza. A különbséget Aarseth így írja le: „Az olvasónak – bármilyen erőteljesen magával ragadja is egy narratív szöveg olvasása – nincs befolyása annak alakulására. Olyan, mint egy futballszurkoló: spekulálhat, olvasatokat javasolhat, extrapolálhat, sőt akár szitkozódhat is, de ettől még semmiképpen nem válik játékosná. Vagy mint egy vonat utasa: tanulmányozhatja és interpretálhatja, hogyan változik a táj, kedve szerint megpihentetheti szemét itt-ott, sőt akár a vészféket is meghúzhatja és leszállhat, de nem változtathatja meg a sínek irányát. Nem adatik meg számára a játékosnak az az öröme, hogy befolyásolhatja a folyamatot: »Nézzük, mi lesz, ha mondjuk ezt csinálom?!« Az olvasó öröme a leskelődő öröme. Biztonságban van, de impotens.

A kibertext olvasója ezzel szemben nincs biztonságban, s így akár azt is mondhatjuk, hogy valójában nem is olvasó. Az effajta szöveg veszélyes helyzetbe hozza az olvasni szándékozót – ez a veszély pedig nem más, mint az elutasítás veszélye. Annak az erőfeszítésnek és energiának, amit a kibertext követel az olvasótól, komolyabb a tétje, mint annak, amit az interpretáció kíván meg. A tét itt a beavatkozás. A kibertext megismerésére tett kísérlet esetén a befektetést a személyes improvizáció jelenti, amelynek hozadéka vagy az intim közelségbe jutás, vagy a kudarc. A kibertext olvasása során keletkező feszültségek nem inkompatibilisek a narratív szövegek keltette vágyakkal, de többek azoknál: itt már nem elég az interpretáció útján szerzett mély megértés – az erőfeszítés tétje a narratívára gyakorolt befolyás: »Azt akarom, hogy ez a szöveg az én történetemről szóljon, olyan történeté váljon, amely nélkülem nem létezhetne.« Egyes esetekben ez szó szerint meg is valósul. Máskor – valószínűleg az esetek többségében – az erőfeszítés egyénre vonatkoztatott eredménye ugyan illuzórikus, a koerció és a manipuláció azonban valós.

A kibertextek tanulmányozása során lelepleződik a narratívaelmélet térdinamikus metaforáinak félrevezető volta, mégpedig annak köszönhetően, hogy az ergodikus irodalomban olyan módon jelennek meg ezek a modellek, ahogy a lineáris irodalomban nem. Lehet, hogy ezt egy hagyományos módon gondolkodó irodalomtudósnak nehéz megértenie, mert nem érzékeli a különbséget a metaforikus és a logikai struktúra között, a dolog ettől függetlenül döntő jelentőségű. A kibertext olvasója valóban résztvevő, játékos, hazardőr. A kibertext valóban játékvilág vagy világjáték. Ezekben a szövegekben valóban felfedező utakra lehet indulni, el lehet bennük tévedni, titkos ösvényekre lehet bukkanni, s mindezt nem metaforikus értelemben, hanem a szöveggépezet topologikus struktúrájából fakadóan. Nem a játék és az irodalom, hanem sokkal inkább a játék és a narratívák közötti különbségről van szó. Aki azt állítja, hogy nincs különbség a narratív szövegek és a játékok között, az figyelmen kívül hagyja mindkét dolog lényegi vonásait (Aarseth 2000 [1997]: 205-6).

A különbség világos, de vajon mennyiben releváns akkor, ha az olvasó gesztusaiban hozott gyakorlati döntés nem csak a kijelentésváltozatok alakítása, hanem ritmusokbeli, mozgásterekbeli, illetve azok közötti tájékozódás. Lehet, hogy az irodalomelmélet problematikusán használt térdinamikus metaforáit nem annyira tisztázni kellene, hanem gyakorlati gesztusokra váltani. Mi van akkor, ha a lineáris olvasás gyakorlata nem metaforikusan és nem is ergodikusán térdinamikus? Hiszen a gesztusírás, gesztusolvasás egy nem ergodikus nyomtatott regényrészlet olvasása közben és a szöveg nélküli erdőben egyaránt gyakorolható. És az egyik gyakorlatban szerzett jártasság – a terepkönyv-táborok résztvevői szerint is – sokat segít a másik gyakorlásában. Oda-vissza. Nem a közös referenciák, nem a közös jelentések, és nem is a közös gyakorlatok okán, hanem egyszerűen azért, mert mindkettő edzettebbé tehet a figyelni tanulásban, illetve a sokféleképpen figyelni tudásban. Az erdős hegy nyújtotta lehetőségek legalább annyira, de egészen másképp sokfélék, mint a digitális technológia virtuális vagy a kibertextek ergodikus kínálata.

Ha tudja az olvasó, hogy előre el van készítve az útja, ettől még nincs biztonságban. Az út követése egyáltalán nem ment fel a tájékozódástól. Ellenkezőleg, minden lépéssel rá kell találnod a követni kívánt útra, illetve meg kell maradnod azon. Ezen felül pedig a labirintus nemcsak térbeli, hanem időbeli is. Aki egy utat követ, nem tudhatja, hogy mi fog történni vele.

Az olvasás kockázata

A résztvevők ezúttal szerzőpárosokat alkotnak, majd ki-ki elvonul a társával, hogy előkészítsen egy rövid, szavak nélküli történetet, ami egyenként fog megtörténni a többi szerzővel mint olvasóval. Kiválasztják a színhelyeket, begyűjtik a kellékeket, s közben gesztusokat, mozdulatokat idéznek fel és beszélnek el egymásnak, hogy azokból építsék ki az olvasmány idejét. A tét az, hogy kitalálják, miként indíthatják olvasóikat erre vagy arra a moccanásra anélkül, hogy beszélnének velük. Az olvasók vállalni fogják az olvasás kockázatát: feltétlenül engedelmessékednek minden készítésnek.

A ráhagyatkozás azzal segíthető elő, ha bekötik az olvasó szemét, s így minden mozdulatában ráutalt lesz a szerzők eligazító impulzusaira: például amikor hepehupás kaszálón szaladnak vele kézen fogva, hirtelen irányváltásokkal; amikor kinyújtóztatják és lehengerítik a rét egy hajlatán; ha menta és kakukkfű-ágyba fektetik, s takaróként ugyanilyen illatos füvekkel szórják be az arcát.

Meglehet, hogy egy másik történetben a bekötött szemű olvasó öreg, szakállas fenyőre mászik fel, s majd vissza úgy, hogy egyik szerző a kezeit vezeti alkalmas fogódzókhöz, és a fejét óvja az ágakba ütközéstől, miközben a másik a lábait indítja megbízható állások felé.

Olyan olvasmány is születhet, amely azzal kezdődik, hogy az olvasó – a szerzők példáját követve – fürdőruhába öltözik, aztán izgalmas vízi parádé

következik (bekötött szemmel) a patakban: gátépítés, padmalykutató, vízesség-mászás, lebegés, lassú elmerülés, majd felszínre bukkanás. Ha van rá mód, a szerzők *vízi székérrel* szállíthatják hűségük olvasójukat a történet végére: hátára fektetve két kezénél fogva vontatják maguk után a biztos révig.

És ki tudja, még hány egyéb történetet „beszélnek el” a leleményességükről híres meseszerzők?

A kockázat tanulható. Alapfokon birkózás az erős szorongással, közepfokon az elszántság biztonsága. Felsőfokon tartamgazdagság: annak a készségnek a begyakorlása, hogy utána induljunk ellenőrizetlen impulzusoknak, kimozdulva megszokott ritmusainkból. Miközben hagyjuk folyni a történet idejét, kipróbálható gyakorlatokkal gazdagodunk. A kockázat olvasása megtanít úgy hagyatkozni rá a másikra, mintha ő is én volnék, és elfogadni, hogy az önmagamra hagyatkozás végtelenül kockázatos (Berszán 2007, 24).

A kiber-kultúra – még ergodikusan változatában is – alábecsüli a követést. Vajon, aki követ egy megszabott utat, az valóban impotens? És csakugyan nem avatkozhat be? Tényleg nem függ tőle, hogy mi fog történni? Ezekre a kérdésekre csak akkor válaszolhatunk úgy, mint Aarseth, ha a cselekvés mozgásterét a performatív (át)alakításra korlátozzuk. Az ilyen hatékonyság azonban kevesebb is lehet annál, amihez képest performatív, hiszen kizár minden nem-performatív hatékonyságot: a követést, a kitartást, a várakozó eléméletet, a vendégfogadást, látogatást, visszatalálást, nyugalmat... Ha nem performatívan avatkozom be, ettől még a kapcsolatteremtésnek sok más lehetősége között tájékozódhatom, melyek közül egyik sem kevésbé fontos, mint az átalakítás. A figyelemmel kísért követés nem csak leskelődés vagy megfigyelés lehet, hanem odafordulás, utána indulás is, önmagam begyakorlása olyan gesztusokba, amelyekben járatlan voltam addig. A nem-ergodikus vagy lineáris olvasmány nem a lehetőségek megvonásával kényszerít, hanem vonz a követésben. Bármikor átírhatom egy narratíva valamelyik szavát, sorát vagy fejezetét, de vannak olyan intenzív ritmusú narratívák is, amelyeket sokkal érdekesebb követni. Nem kizárt, hogy az az utazás, amire egy narratíva hív meg, esetleg tartamdušabb az ergodikusan kalandjátéknál. Nemcsak az a kaland, ha virtuális labirintusokat építünk, hanem az is, ha tényleg elindulok olyan rengetegbe (éjszakai néma túra, olvasmányok intenzív ritmusai), amelyeket nem tudok átalakítani (nem is akarok), de tájékozódhatom bennük.

A hazardőr gyakorlata nem az egyedüli tájékozódási gyakorlat, miért kellene föltétlenül őt követni az olvasás munkájának (*ergon*) útján (*hodos*). A két görög terminusból származó 'ergodikus' terminus értelme kiterjeszhető másféle utakra is, mint az egyútvonalú vagy többútvonalú labirintusoké. Vajon nem az olvasói impotencia egy változata, ha nem tudunk kimozduni egy-két kényszeres ritmusból, bármilyen meghívást is kapunk egy írásgyakorlattól? Az ergodikus és

nem-ergodikus irodalom esetében nem a játék és narratíva közötti különbségről van szó, hanem inkább eltérő játékok közötti különbségről, hiszen a többútvonalú labirintusban barangolás nemcsak térbeli elágazásokat jelenthet az írásban, olvasásban, hanem eltérő ritmusú történeteket is – időlabirintust, melyben gyakorlati gesztusainkkal tájékozódunk.

„A kibertextek közös eleme, hogy számítás, kalkuláció eredményeként keletkeznek, de ezenkívül semmilyen esztétikai, tematikus, irodalomtörténeti vagy akár anyagi-technikai szempontból nem alkotnak egységet. A kibertext terminus nálam inkább egyfajta megközelítést, szempontot jelöl, amelyet a dinamikus szövegekben megnyilvánuló kommunikációs stratégiák feltárására és leírására használok” (Aarseth 2000 [1997]: 206).

Erről van szó: a kibertexteket, melyek egyébiránt sokfélék lehetnek, egy gyakorlat, a számítás, kalkuláció révén különböztetjük meg, mely egyszerre tételeződik úgy, mint a kibertextek generálása, illetve egy kommunikációs stratégia kutatói feltárása. Merthogy a kibertext kutatója is úgy olvas, mint az általa megkülönböztetett olvasó, akit követ. Csak így válhat a kibertext jelentésváltozatokat generáló géppé, a narratíva pedig annak egy sajátos változatává. A gyakorláskutatás eddigi eredményei szerint az írást, olvasást nem lehet egyetlen gyakorlatra visszavezetni. Sem az interpretációra, sem a retorikai performanciára, sem a kalkulációra vagy a hazardőr tájékozódására. Az írás és olvasás annyiféle gyakorlat, ahányféle ritmust követünk írás és olvasás közben. Nincs bezárva sem a nyelvészeti értelemben vett szövegtérbe, sem a dekonstruktív értelemben vett retorikai térbe, sem a nyomtatott szöveg technológiai médiumába. Ezért van baj azokkal a korábban tárgyalt kísérletekkel is, amelyek úgy különböztetik meg az elektronikus irodalmat, hogy a nem elektornikusot megpróbálják valamely rezervátumban elhelyezni.

Mindenképpen üdvözlöm az ergodikus irodalom Aarseth-féle elméletének azt a törekvését, hogy az extranoétikus cselekvésre is kiterjessze az írás és az olvasás vizsgálatát. A gyakorláskutatás ebben az irányban kíván tovább lépni azzal, hogy az irodalomtudomány számára így nyert mozgásteret nem korlátozza néhány gyakorlat – a kalkuláló labirintusépítő, (az interneten navigáló) hazardőr vagy az interpretátor, historiográfus, politológus – mozgásterére. Természetesen ez is tájékozódáson múlik. Annak a kísérletnek a feladásán, hogy valami átfogóan jellemző, elkülöníthető történetet keressünk az irodalomban (a reprezentációét, a kommunikációét, a technikai, kulturális, társadalmi és/vagy történeti konstrukcióét), hogy e helyett utána indulhassunk mindannak, ami az írás és olvasás időiben történik. Ezért kérdéses számomra, hogy vizsgálható-e az irodalom a digitális korban. Legfeljebb a „digitális kort” vizsgálhatjuk az irodalomban, amennyiben kibertörténései az írás és olvasás idejévé változnak. Ez nem azt jelenti, hogy az irodalom magasabb szintű kategória a digitális kornál, hanem azt, hogy az írásban, olvasásban a figyelemgyakorlatok ritmusai szerint

tájékozódunk. Nevezhetjük etikai megközelítésének is, amennyiben az etikát az idő(k)beli gyakorlati tájékozódásként értjük.

Nem fejezhetjük be úgy, hogy ne figyeljünk Aarseth egy józan intelmére: „Leginkább annak a vissza-visszatérő gyakorlatnak a létjogosultságát szeretném kritikai vizsgálat tárgyává tenni, hogy az irodalomról szóló elméleteket új empirikus területekre is vonatkoztatják – láthatóan anélkül, hogy a terminusokat és fogalmakat újradefiniálnák. Az önreflexió hiánya közvetlen veszélyt jelent a kutatásra nézve, ugyanis e hiányból kifolyólag az irodalomelméleti terminológia fókusz nélküli metaforák halmazává válik, s hasznavehetetlenné teszi egy olyan fordítás, amelyet maguk a fordítók nem éreznek annak” (Aarseth 2000 [1997]:, 212).

Igaz, hogy az ergodikus irodalom igényes teoretikusa a digitális technológia elterjedésével kapcsolatos empirikus területekre gondol, de miért ne illenének bele a képbe a Terepkönyv-gyakorlatok is. Vajon amikor erdei gesztusírásról, gesztusolvasásról beszélünk, nem kerülünk-e mi is a lelkiismeretlen „fordítók” *táborába*? Be kell látnunk, hogy amíg csak beszélünk az olvasás munkájának ezekről az útjairól, nem háríthatjuk el a gyanút. De a gyakorlatokra éppen azért volt szükség, mert a gyakorláskutatás nem az elméletet kívánja kiterjeszteni új empirikus területekre, hanem a kutatás gyakorlatát kívánja kimozdítani a diszkurzív kapcsolatteremtés (elméleti) gyakorlatából – gesztusírás, gesztusolvasás révén. A szavak sorozata, a materiális médium és a kibergépet kezelő ember szintetikus modellje¹¹, illetve a „gépkatrészek” funkciói mentén történő *dinamikus* tájékozódás helyett az írásban, olvasásban inkább a kibergépek készítésének és használatának gyakorlatait, illetve az azokhoz nem szintetikusán illeszkedő, heterogén ritmusú gyakorlatokat igyekszem követni, melyek között nem funkcionális, mediális vagy elméleti viszonyok, hanem a gyakorlati átjárás terem kapcsolatot.

BERSZÁN ISTVÁN

---

¹¹ Vö. Aarseth 2000 [1997]: 212.

IRODALOM

- Aarseth, Jespen J., *Ergodikus irodalom*. Replika 40 (2000. június). 203–18.
- Berszán István, *Terepkönyv*. Az írás és olvasás rítusai – irodalmi tartamgyakorlatok. Koinónia. Kolozsvár, 2007.
- Ross, Terrence, *Digital Text for the 21st Century: A Manifesto in Support the Marriage of Prose with Cinema*. The International Journal of the Humanities, volume 6, number 1, 2008, 19–24. <http://www.Humanities-Journal.com>, ISSN 1447-9508
- Strickland Stephanie, *Born Digital*. 2009.
<http://www.poetryfoundation.org/journal/article.html?id=182942>
- Strickland Stephanie, *Poetry and the Digital World*. English Language Notes 47.1 218 Spring / Summer 2009. 217–21.

EPOCA DIGITALĂ ȘI RITMUL PRACTICILOR LITERARE

(Rezumat)

Ce oferă epoca digitală literaturii, și ce îi refuză? În manifeste recente ori ni se spune că depășirea cultural-istorică a proiectului Guttenberg implică inevitabil și declinul literaturii, ori că tehnologia mediilor oferă posibilități nemaivăzute pentru practica scrisului și a lecturii. Acest studiu este o investigație asupra practicilor de orientare culturală, legate de anunțarea imposibilităților, respectiv posibilităților extraordinare ale literaturii în lumea performanțelor electronice, și va examina în ce măsură face parte timpul scrierii și lecturii literare din așa zisa „epocă digitală“, sau invers. Concepția cyber-textului va fi confruntată cu o abordare a literaturii care urmărește gesturi multiple ale atenției scriitorului sau cititorului (nu numai cele discursive sau mediate digital), studiate prin exerciții experimentale.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETEI

Bevezetés

Az alábbiakban *A magyar irodalom története*¹ című kézikönyv¹ általános bemutatására vállalkozom, különös tekintettel a felvilágosodás és a reformkor időszakát tárgyaló kötetek² tárgyát, szerkezetét és problémafelvetését illetően.

Hipotézisem az, hogy a háromkötetes kézikönyv (arányaiban és kibontakozásában) plurális, azaz több-, sokszempontú láttelepet kíván nyújtani a magyar irodalom általában vett szöveghagyományáról, illetve történeti folyamatiról, így – a négy évtizeddel korábbi hasonló vállalkozás eredményével³ összehasonlítva – azon kérdés is megválaszolódhat (legalábbis részben), hogy miben más az újabb vállalkozás.

A kézikönyv címének, koncepciójának, szerkezetének kérdéskörét tárgyalva a kézikönyv első és második kötetében fellelhető, az 1740–1849 közötti irodalommal foglalkozó fejezetek általános ismertetésére is vállalkozom.

Történetek az irodalom történeteiről

Az irodalomtörténetet (is), korszakonként újraírják, azaz újraértelmezik⁴. A legutóbbi kísérlet/vállalkozás eredményéről Bojtár Endre így vélekedett a *2000 Margináliák* hasábjain: „[...] a magyar irodalomtudomány eddigi legnagyobb közös vállalkozása. Nem elsősorban a teljesítmény mennyiségét, a négy év munkát méltatnám (habár az is tiszteletreméltó), hanem azt, hogy a főszerkesztő Szegedy-Maszák Mihálynak közös intézményi háttér nélkül sikerült 134, sokszor

---

¹ Szegedy-Maszák (főszerk.) 2007.

² Jankovits – Orlovsky (szerk.) 2007., Szegedy-Maszák – Veres 2007.

³ A hatkötetes akadémiai irodalomtörténet, az ún. *Spenót*. Vö. Sötér (főszerk.) 1964–1966., különösen annak III. kötetét: Pándi (szerk.) 1965.

⁴ Néhány példa: a reformkorban készült (Toldy Ferenc), a millennium kontextusában született (Beöthy Zsolt), európai párhuzamokra épített (Szerb Antal), a klasszika beteljesedésére alapozott (Horváth János), a haladás feltételezésére tervezett (akadémiai irodalomtörténet), az etnikai gyökerekhez visszatért (Szabó Dezső megalapozta, Németh László vázolta, Féja Géza megírta). Lásd erről bővebben: Poszler 2007. Ugyanakkor a tőlem figyelembe vett időszakot illetően maga a *Spenót* a következő műveket ajánlja, hangsúlyozza: Horváth János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig és Tanulmányok*; Waldapfel József, *Magyar irodalom a felvilágosodás korában és Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből (1780–1830)*; György Lajos, *A magyar regény előzményei*; Szinnyei Ferenc, *Novella és regényirodalmunk a szabadságharcig*; Tolnai Vilmos, *A nyelvújítás*; Turóczi-Trostler József, *Magyar irodalom – világirodalom*; Sötér István, *Romantika és realizmus*; Szauder József, *A romantika útján*. Vö. Pándi (szerk.) 1965.

egymással homlokegyenesen szemben álló nézeteket képviselő szerző 183 írását egy fedél alá hoznia” (Bojtár 2007. 51)⁵.

134 szerző, 183 írása, négy év munkája. A keretek szélesebbek, mint bármely korábbi irodalomtörténeti összefoglalásban, hiszen megjelenik az irodalom mellett a többi művészet (zene, színház, képzőművészet, film), és az érintkező tudományok (nyelvtudomány, néprajz, ókortudomány, történetírás, művészettörténet) is⁶.

A köteteket alapvetően a többszörösen értelmezhető összehasonlító módszer határozza meg (pl. az egyes értekezések tárgyainak világirodalmi távlatokba való helyezése), ami hol határozottabban, hol kevésbé határozottan az egész kompozícióban végig jelen van⁷.

A könyv módszerében és történetfelfogásában két nemzetközi vállalkozásra is hasonlít. Az egyik a Marcel Cornis-Pope és John Neubauer által szerkesztett sokszerzős tanulmánygyűjtemény (*History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*), amelynek koncepciója kialakításában Szegedy-Maszák Mihály is részt vett⁸. A könyv a legtágabban értelmezett közép- és kelet-európai régió legtágabban értelmezett irodalmi kultúráinak mintegy a metszeteit nyújtja, az egyes tanulmányokat ún. csomópontok köré szervezve. Ilyen csomópontként szolgálnak a fontos történelmi évszámok, az egyes irodalmi formák (például a műfajok), irányzatok, hazai és emigráns írók, uralkodó eszmék (például a nemzeti eszme), a régió több kultúrának otthont adó városai, alrégiói, írotípusai stb. E csomópontok köré szerveződő tanulmányok, ezek a tematikus egységek időrendi sorrendbe állítva kiadnak, ha nem is egy egyetlen célelvnek alárendelt nagy elbeszélést (ami eleve lehetetlen, hiszen a régióknak nem létezik közös irodalma), de valamiféle – hol élesebb, hol elmosódottabb – képet arról, hogy térségünkben milyen (irodalom)történetek találhatók.

A másik munka, amelyre Szegedy-Maszák Mihály hivatkozik is, a Denis Holliertől szerkesztett és ugyancsak nemzetközi szerzőgárdát felvonultató francia irodalomtörténet (*A New History of French Literature*), amely politikátörténeti

⁵ A főszerkesztő Szegedy-Maszák Mihály az *Előszó*ban írja, hogy: „(...) e munka visszatükrözi a jelenkori magyar irodalomszemlélet- és tudomány megosztottságát” (Szegedy-Maszák 2007. 13). A megosztottságot úgy ellensúlyozta, hogy már a munka elején több tanulmányban is körvonalazta elképzelését, de a munkatársakra bízta, mennyiben vették figyelembe szempontjait (uo).

⁶ Talán nem is az a legfontosabb, hogy megjelennek. Inkább, hogy egymásra-, főként az irodalomra vonatkoztatottan jelennek meg. Például: Kisfaludy Károly *Aurorája* mellett festői tevékenységének a költészetével párhuzamos értelmezése. Lásd: Szajbély és Benkő 2007.

⁷ Bojtár Endre is hangsúlyozza, hogy ennek jellegzetes mozzanata a már klasszikusnak nevezhető magyar műfordítások részletes elemzése. Például a Shakespeare-fordítások mellett a Baudelaire- és Musil-fordításé. Ezek mögött egy fordításelmélet is van, ami a fordítandó szövegről a fordított szövegre csúsztatja a hangsúlyt, és arra, hogy miként épül be a fordított szöveg a hazai irodalomba. Vö. Bojtár 2007.

⁸ Ő volt a megjelenést támogató *Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság* (AILC) irányítását végző koordinációs bizottság elnöke.

évszámok időrendjébe állította egyes fejezeteit. 1989-ben jelent meg először,⁹ s papírfedelű kiadásban változatlanul 1994-ben. Az esszégyűjteményt közben azonban 1993-ban kiadták franciául is, s noha az angol nyelvű változathoz képest több fejezettel bővült, teljesebb lett, a címéből elmaradt a „történelem” (*De la littérature française*), mintegy belátva, hogy az egyes jelenségek (korszakok, életművek stb.) széttrancsírozása, s inkább térbeli, mint időbeli, s az olvasóra bízott újra elrendezése nem nevezhető (legalábbis a hagyományos értelemben) történetnek.

Cím

Az intellektuális és teoretikus provokációként (is) értelmezhető címmel kapcsolatban Poszler György azt állítja, hogy a többes szám nem játék, hiszen mögötte irodalomelméleti, pontosabban irodalomtörténet-elméleti meggondolás húzódik. Tehát nem egy nemzeti irodalmi hagyomány van, hanem több, azaz nemzeti irodalmi hagyományok vannak, ennek értelmében pedig nem a nemzeti irodalmi hagyományt feldolgozó irodalomtörténet van, hanem a nemzeti irodalmi hagyományokat¹⁰ feldolgozó irodalomtörténetek vannak. A többes szám egyaránt vonatkozik a folyamatokra, illetve a folyamatban felbukkanó részletekre, szerzőkre, művekre is (vö. Poszler 2007).

E felfogásnak két szerkezeti és módszertani következménye érhető tetten. Egyrészt egymás mellé lehet tenni a párhuzamos vagy ellentétes hagyományok, folyamatok, szerzők, művek párhuzamos vagy ellentétes értelmezéseit. Másrészt a párhuzamos vagy ellentétes folyamatok, szerzők, művek csak párhuzamos vagy ellentétes értelmezéseikkel, azaz hatástörténetükkel együtt jelentenek hagyományt. Tehát a címben lévő többes szám plurális és pluralitásában történetileg alakuló hagyományértelmezést jelent (vö. Poszler 2007).

Koncepció

Szegedy-Maszák Mihály a kötetekhez írt előszavában egyfelől feltételes módon úgy fogalmaz, hogy a „munka némely fejezete viszonylag kevésbé ismert művekre irányítja a figyelmet, s így óhatatlanul is ösztönözheti az örökölt értékrend (kánon) módosítását”, másfelől elismeri, hogy „az egyes fejezetekben megvilágított kérdéskörök szigorú válogatásra engednek következtetni”, ám ennek eredményeként nem egyetlen, hanem – a kötetekben közreműködő szerzők által kialakított – többféle kánon körvonalazódik, „az kerül szóba, amit e munka szerzői lényegesnek vélnek a magyar örökség megőrzése szempontjából” (Szegedy-Maszák 2007: 14).

⁹ Hollier (ed.) 1989. Az Amerikában megjelent francia irodalomtörténettel kapcsolatban lásd még bővebben: Balázs 2008., Bojtár 2007.

¹⁰ Ezek lehetnek párhuzamos, egymást erősítő hagyományok, és lehetnek ellentétes, egymást gyengítő hagyományok.

Több mint figyelmet érdemlő, hogy a különböző kánonok létrejöttében (korábban) éppen Szegedy-Maszák Mihály különített el a különböző fokozatokat¹¹. Az első a kánon értékvonatkozásaira utal. A kánon értékek időbeni egymásutánja, amely tagadja az attól eltérő értékítélet létezését. Ez a sajátos értékképző elem jól felismerhető az irodalomtörténeti klasszikusok, illetve az irodalom klasszikus művei esetén is. Az adott kánon ebben az esetben a foglalkozási csoport kultúrájának, „szak”-tudásának része és előfeltétele, és ebben a minőségében értékegyensúlyt kíván és kínál¹². Vagyis: kánont csakis az értékörzés védekező távlatából lehet kijelölni¹³. A kánonok további sajátossága, hogy döntő szerepet játszanak a közösségi identitás, tekintély és önkép kialakításában¹⁴. Mint minden kánon, ez is feltételezi az értelmezői közösséget, nehezen hozható össze az egyéni akarattal. Mivel az irodalmi tankönyvek és kézikönyvek szükségszerűen szövegorientáltak, a befogadás (rögzített) kánonokat lebontó hatás érdekében – a művek hagyományos értelemben vett, készen kapott és zárt világa helyett – az értelmezés szabadságát és egyediségét kellene lehetővé tenniük. Ennek értelmében „olvasni annyit jelent, mint szüntelenül új összefüggésrendszerbe helyezni a szöveget”¹⁵. Ez ugyanis az értelmezési lehetőség és szabadság végtelenségét is feltételezi. A fentiek értelmében az irodalomórák lényege is átalakul(hat)na: az irodalomóra nem kész tananyagot közvetítene, hanem tananyagot hozna létre. Sajátos alkotófolyamat lehetne, amelyben egyformán venne részt tanár és tanuló. Az irodalomórai munka aktívizálhatná a tanulót, újraolvastatná a művet, és rávilágíthatna azokra a lehetőségekre (ti. a tanuló számára), amelyek mentén létrehozhatja saját olvasatát¹⁶. A kánonképződés jelzi továbbá az érvényes kánon hatalmi eszközként való működését is. Különböző formákban képződhetnek le, így megjelennek a szakmai csoportok képzése során felhasznált, illetve a közoktatás különböző intézménytípusaiban alkalmazott tantervi kánonokban. Ezek összhangban vannak azokkal a nemzeti, politikai, vallási hagyományokkal és értékekkel, amelyeket a hatalmi elit, a pedagógia és az iskolaügy esetében ezen túlmenően a mértékadó szakmai elitcsoportok és közösségek elfogadnak¹⁷.

¹¹ Vö. Szegedy-Maszák 1995, 1998, 2008.

¹² Lásd erről: Szegedy-Maszák 2008: 192.

¹³ Vö. Szegedy-Maszák 1998. <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/lit/utohang.htm>

¹⁴ Uo.

¹⁵ Szegedy-Maszák 1995: 21.

¹⁶ Lásd erről bővebben: Bokányi 2002: 55.

¹⁷ Az irodalom esetében a „szakmai” kánon érvényesülését a különböző szakmai csoportok kommunikációja (egyesületek és szakmai folyóiratok, továbbá egyéb szakirodalmi publikációk keretében), illetve a szakképzés (tanító- és tanárképzés), valamint a tudományos szakmai utánpótlás képzésének folyamataiban pozitív megerősítések és cenzúra útján biztosítja. A kialakított kánont az irodalom különböző elméleti és gyakorlati tudást közvetítő intézményei, a különböző szakértői csoportok képzése és szakmai gyakorlata, illetve kommunikációja során szóbeli vagy írásos formában hagyományozzák át. A kialakított tananyag, jelen esetben az irodalomtörténet, az ahhoz kapcsolódó másodlagos irodalom és a fordítások, illetve az azokban szereplő privilegizált szerzők

Az új kézikönyv kötetei mintha szándékosan nem akarnának új irodalomtörténeti kánont körvonalazni. Szándéktalanul azonban, megteszik. Ezt (is) figyelembe véve *A magyar irodalom története* kézikönyv köteteiről joggal ismerhető el, hogy: „[...] legnagyobb eszmetörténeti és szakmai módszertani érdeme, amely minden szempontból dicséretet érdemel, az a nagyszabású szemléletváltás, mellyel a történetiség tárgyát megközelíti. A magyar irodalomtörténet-írási hagyomány Toldy Ferenc-től indulóan, Horváth János hatalmas életművén át egészen a nagy akadémiai hatkötetes irodalomtörténetig, lényegében mindvégig egy princípium alapján dolgozott: valamilyen módon ki akarta mutatni azt a nemzeti állandót, amely ha különböző megnyilvánulási formában is, de szubsztanciálisan ott rejlik a magyar irodalom mint szándék, mint gesztus, mint megvalósulás alján. [...] Szegedy-Maszák Mihály, mikor felbontotta a nagy egység utópiáját, alighanem a legindokoltabb teoretikus lépést tette meg egy újabb történetiség irányába” (Margócsy 295).¹⁸

Várkonyi Benedek a könyv fő célját firtató kérdésére Szegedy-Maszák Mihály a következőképpen válaszolt: „Ez a három kötet az egyetemi hallgatókra számít, de talán a művelt nagyközönség számára is elérhető. Nagyon nehéz megmondani szociológiailag, hogy ma milyen ez a művelt nagyközönség” (Várkonyi – Szegedy-Maszák 2007: 17).

Ha megmaradunk annál a ténynél, hogy a kézikönyv köteteinek szerkesztői, szerzői úgy tesznek, mintha egy nemzetközi felmutatása történe meg a magyar irodalomtörténetnek, de amely magyarul íródik, akkor egyértelmű(bb)en felismerhető, kiknek is szólnak a kötetek. Természetesen: diákoknak, tanároknak, művelt és érdeklődő felnőtt olvasóknak. Igaz, a tanulmányok legtöbbször részletekkel, szempontokkal foglalkozik, legalábbis abból indul ki. Ezért aztán talán azoknak a leghasznosabb, akik már tudják magát az „anyagot”, így izgalmas, gyakran újszerű szempontokat kap(hat)nak a már ismerthez.

Szerkezet

Hargittay Emil az első kötetről szólva jegyezte meg, hogy „a nemzetközi szokásokhoz alkalmazkodva a régi irodalom határát az 1800-as évnél húzták meg, s nem a magyar irodalomtörténetben régóta beidegződött 1772-es (Ágis tragédiája) évszámnál” (Hargittay 2008: 283).

---

is erőteljesen hozzájárulhatnak a szakma, illetve annak különböző szakmai csoportjai „ízléséhez”, illetve annak megmerevedéséhez. Ebből adódóan a kánon egyrészt nélkülözhetetlen az oktatás különböző szintjein, továbbá az egyes szakértői csoportok képzése során, másrészt annak kisajátíthatósága megnehezíti, ellentmondásossá, illetve manipulálhatóvá teszi az autonóm szakmai véleményalkotás folyamatait. Vö. Szegedy-Maszák 2008. 195.

¹⁸ Már maga az *Előszó* kényszerítő hatással bír. Tudniillik abban, hogy a „Spenót”-hoz hasonlítsuk a kézikönyvet, hiszen az első mondatban ez áll: „Ez a munka egészen más céllal jött létre, mint *A magyar irodalom története* című, eredetileg hatkötetes [...] áttekintés” (Szegedy-Maszák 2007: 11). Maga a tény is, hogy 1964 óta nem volt ilyen irodalomtörténeti vállalkozás, az „előzményhez” irányít(ó). Ezáltal is hangsúlyozódik a mássága.

Mindhárom kötet esetében az olvasó tájékozódását (is) elősegítendő igen világos, áttekinthető a tagolódás. Mindegyik fejezet valamilyen jelentős eseményhez – például egy-egy mű megszületéséhez vagy megjelenéséhez, egy folyóirat indulásához – kapcsolódva dolgozza fel tárgyát, s a cím mellett szerepel ez az esemény és az időpontja is. Egy-egy jelentős esemény szolgáltat alkalmat arra, hogy kisebb-nagyobb folyamatkép kerekedjen ki belőle. A kitüntetett események kronologikus sorozata teszi lehetővé magát a tájékozódást is, így az egyes fejezetek évszámuk alapján követik egymást, ahogyan a következő táblázat szemlélteti:

FEJEZETEK ¹⁹	SZERZŐ	TÁRGY	INTÉZMÉNY-TÖRTÉNET	MŰFAJ-TÖRTÉNET
1743: „Et in Arcadia ego”	Sárközy Péter	Faludi Ferenc bejegyzése az Arkádia Akadémia lajstromába	egyházi; irodalmi; könyvkiadó; színház;	novella; maxima; dialógus; tragédia; iskoladráma; arietta; ekloga; himnusz; szonett; dal; életkép;
1772: Bessenyei György, a magyar felvilágosodás úttörője	Nagy Imre	Megjelenik az <i>Ágis tragédiája</i>	irodalmi; folyóirat; színház; irodalomtudomány; politikai-jogi;	röpirat; tájleírás; sententia-vers; tragédia; komédia; történetírás; regény; elbeszélő költemény; utópia;
1777: „Leveledet vettem, verseid csudalom”	Thimár Attila	A „társalkodás” hatása a 18. század végi magyarországi irodalomra	irodalmi; folyóirat; egyházi; iskola; mindennapi élet (magánszöveg);	komédia; levél; ekloga; elégia;
1788: Ossziáni fordítások a Magyar Múzeumban	Hartvig Gabriella	Megjelennek Batsányi Osszián-fordításai	irodalmi; folyóirat; könyvkiadás;	műfordítás; eposz;
1790: Az irodalmi intézményrendszer kialakulása Magyarországon	Thimár Attila	Az irodalmi intézményrendszer kialakulása Magyarországon	irodalmi; folyóirat; tudomány; irodalomtudomány; színház; egyházi; iskola;	röpirat; levél;
1792: Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók	Granasztói Olga	Összeállítják Erdődi Júlia könyvtárkatalógusát	irodalmi; könyvkiadó; könyvkereskedés; politikai és jogi;	regény; román;
1805: A kétéltű képletei	Onder Csaba	Csokonai Vitéz Mihály <i>Lilla</i> – Kisfaludy Sándor <i>A’ Kesergő Szerelem</i>	irodalmi; könyvkiadó;	verseskötet; román; dal; regény;

¹⁹ A rendszerezést meghatározó forrás: <http://irodalom.elte.hu/villanyспенot/index.php/>

FEJEZETEK	SZERZŐ	TÁRGY	INTÉZMÉNY-TÖRTÉNET	MŰFAJ-TÖRTÉNET
1807: „A kietlen magánosság Eliziom lelkemnek...”: az életrajzi kontextus mint poétai román	Hermann Zoltán	Megjelenik Kisfaludy Sándor kötete, a <i>Himfy szerelmei</i>	irodalmi; irodalomtudomány; könyvkiadó;	verses regény; román; regény; dal;
1813: A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza.	Tolcsvai Nagy Gábor	Mondolat	irodalomtudomány; tudomány; politikai és jogi; irodalmi;	paródia; gúnyirat; nyelvtan;
1813–1817: A szövegtől a szerzőig – költészet és kritika	Bécsy Ágnes	Kölcsey Ferenc Berzsenyi Dániel Versei	irodalomtudomány; irodalmi;	kritika; recenzió; tanulmány;
1821: Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban	Szajbély Mihály	Megjelenik Kisfaludy Károly <i>Aurora</i> című évkönyvének első kötete	folyóirat; könyvkiadó; könyvkereskedés; politikai és jogi;	évkönyv; újságcikk;
1822: A „Kis-Európa”-gondolat a magyar néprajzban	Kósa László	Megjelenik Csaplovics János etnográfiai értekezése	tudomány;	értekezés; tanulmány;
1822: Intermedialitás, irónia, szinesztézia	Benkő Krisztián	Kisfaludy Károly és az <i>Aurora</i>	folyóirat; irodalomtudomány; társművészetek;	regény; paródia; eposz; novella;
1825: Nemzettörténet és mitológia határpontjain	Gere Zsolt	Vörösmarty Mihály <i>Zalán futása</i>	folyóirat; irodalomtudomány;	eposz; kritika;
1825: Széchenyi István és a modern politikai irodalom kezdetei	Csorba László	A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása	politikai és jogi; mindennapi élet (magánszöveg);	szónoklat; levél; napló; értekezés;
1826: Elkülönülő irodalmunk kezdetei	Zákány Tóth Péter	Megjelenik az <i>Élet és Literatura</i>	irodalomtudomány; folyóirat;	kritika; recenzió
1831: Csongor és Tünde	Zentai Mária	Vörösmarty Mihály: <i>Csongor és Tünde</i>	irodalmi;	drámai költemény; széphistória; mese; kiséposz;
1833: Katona József dilemmái	Kerényi Ferenc	<i>A Bánk bán</i> kassai ősbemutatója	színház;	tragédia; lovagdráma; érzékenyjáték; kritika;
1836: A magyar regénytörténet „megalapítása”	Hites Sándor	Jósika Miklós: <i>Abafi</i>	irodalmi; könyvkiadó; irodalomtudomány;	regény; történelmi regény;
1837: (Nemzeti) Színház és (nemzeti) identitás	Imre Zoltán	A Pesti Magyar Színház megnyitása	színház; politikai és jogi;	

FEJEZETEK	SZERZŐ	TÁRGY	INTÉZMÉNY-TÖRTÉNET	MŰFAJ-TÖRTÉNET
1842: A népnemzeti program elméleti alapvetése	Milbacher Róbert	Erdélyi János <i>Népköltészetéről</i>	irodalomtudomány;	értekezés; tanulmány; kritika; dal; népdal;
1843: A magyar népszínmű	Kerényi Ferenc	Szigligeti Ede <i>Szökött katona</i>	színház;	népszínmű, középfajú dráma; operett; bohózat; komédia;
1844: Petőfi Sándor kötetei	Kerényi Ferenc	<i>A Versek 1842—1844</i> című kötet megjelenése	könyvkiadó; könyvkereskedés; folyóirat;	verseskötet; dal; népdal; helyzetdal; románcc; eposzparódia; elbeszélő költemény; mese; versciklus; epigramma; regény; történelmi dráma; népszínmű; ballada; levél;
1845: Tévelygések az irónia irányába	Hansági Ágnes	Eötvös József: <i>A falu jegyzője</i>	irodalmi;	regény;
1846: Az irodalmi nyelv	Tolcsvai Nagy Gábor	Megjelenik az első akadémiai nyelvten, <i>A' magyar nyelv' rendszere</i>	irodalmi; tudomány; irodalomtudomány; politikai és jogi;	nyelvten;
1846: Toldi	Szilágyi Márton	Arany János: <i>Toldi</i>	irodalmi;	elbeszélő költemény;
1848: „Árpád és Ábrahám földiek voltak”	Peremiczky Szilvia	Megjelenik az Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre	egyházi; irodalmi; irodalomtudomány; mindennapi élet (magánszöveg);	gyászdal; imádság; responzum; kommentár; krónika; emlékirat; prédikáció; epigramma; idill; elbeszélő költemény; költészetten; fordítás; novella; regény; ballada; esszé; szonon; kabaré; komédia; holokausztmemoár; film; szövegeknyv; holokausztvers; népdal; humoreszk; vitairat; kisregény;

Első pillantásra évszámokkal ellátott tanulmányoknak tűnik, kronológiai rendben, amelynek során az irodalmi események irodalmi tényé minősülnek²⁰. A kronologikus eseménysor mögött azonban világosan felismerhető a mélyszerkezet, amely jól elhatárolható tömbökből vagy tömbökre épül. Az alaptömb,

²⁰ Amennyiben elfogadjuk, hogy az irodalmi tény az irodalmi esemény az értelmezésével együtt jár.

természetesen, az irodalmi eseménysor: egy-egy mű, műfaj, vagy intézmény megjelenése. Olykor a szerző megjelenése, de nem ez a meghatározó, sokkal inkább az irodalmi tendenciák felbukkanása. Az irodalom mellett az irodalom értelmezése, az irodalom terjedése, közvetítése jelenítődik meg. Műfajilag: értekező próza az irodalomról, de meglehetősen széles a skála az esszé, a tanulmány, az értekezés között.

Már a tartalomjegyzék alapos áttekintése alapján is feltűnik, hogy sok az olyan tanulmány, amelyben műértelmezés van, illetve kiderül, hogy a „Spenót”-hoz viszonyítva, ahol az irodalomtörténet elmesélésének rendelődtek alá a művek bemutatásai²¹, itt nagyon sok esetben másként, tehát a mű szövege felől világítódnak meg az irodalmi jelenségek. Ha ezt egy elméleti paradigmába akarnánk helyezni, azt mondhatnók, hogy a pozitivistá elmélettől eltolódott a hangsúly egy újabb, inkább műközpontú, strukturalista irányba. Íróról (szerzőről), műről és olvasóról van szó. A szerző és a mű közötti viszonyatról mintha a hangsúly átcsúszott volna a műre, illetve a mű és az olvasó közötti viszony elemzésére. Amennyire feltűnő az életrajzok háttérbe szorítottsága, legalább annyira szembeötlő az irodalomtörténeti korszakok és korstílusok hiánya is.

2008. március 31-én, a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékén, kerekasztal-beszélgetés formájában a tanszék jelen lévő tagjai és doktorandusai²² vitára bocsátották a 2007-ben megjelent, háromkötetes irodalomtörténeti kézikönyvet. A kerekasztal-beszélgetés explicit célja az volt, miként a résztvevő Balázs Imre József megfogalmazta, hogy valamiképpen leképezzék azt a módszert, amit a könyv alkalmaz, így a beszélgetés a többszerzős könyv többszerzős kritikájaként tételeződött.²³ A vita során megfogalmazódott, hogy amennyiben több szerző írta, azt jelenti, több értékszempon t is érvényesül²⁴. Ilyen értelemben tanulmánykötetként, tanulmányköllekcióként tételeződik, sokféle megközelítés van jelen benne. Ennek függvényében a toleranciának egy sajátos értelmezésével (is) szembesülünk: minden megközelítés érvényes.

Következtetések

A magyar irodalom háromkötetes történeteiből sokat lehet okulni. Reprerentatív²⁵, nagyon sok pénzbe kerülő irodalomtörténeti kézikönyvként, amely

²¹ Azaz, illusztrációs szerepet töl ttek be.

²² A beszélgetés résztvevői voltak (ábécésorrendben): Balázs Imre József, Berszán István, Bíró Annamária, Gábor Csilla, Horváth Andor, Keszeg Anna, Orbán Gyöngyi, Selyem Zsuzsa és T. Szabó Levente. Vö. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2008&honap=5&cikk=8893>

²³ Lásd: uo.

²⁴ Ezzel szemben: „A »Spenót« egyszerű képlet volt. Akkor még szigorú cenzúra létezett, egyetlen intézmény irányította a munkálatokat, amely tulajdonképpen erre jött létre: az Akadémiai Irodalomtörténeti Intézet. A véleménykülönbségeket kiegyenlítették. Nagyon határozottan, sőt olykor szinte kegyetlenül” (Várkonyi – Szegedy-Maszák 2007. 17).

²⁵ 704 + 928 + 924 oldal, keménykötésben.

előreláthatóan, nem egy műként fog a továbbiakban (sem) működni, mintegy visszaigazolni látszik, hogy: „A NeoSpenót persze – mint oly sok tisztes szaktudományi munka – ezer sebből vérzik, és millió ponton bírálható. De a szolgalelkűség évtizedei után ez végre egy *magyar* irodalomtörténet” (Horváth 2009).

A főszerkesztői kinyilvánítás értelmében „A cél nyilvánvalóan az, hogy a magyar irodalom bizonyos termékei bekerüljenek Európa s a világ örökségébe...” (Szegedy-Maszák 2007: 16). Ezáltal, magyar sajátosságokra figyel(ő).

SZŐCS GYÖRGY ÁRON

I R O D A L O M

- Balázs Imre József (szerk.), 2008. *Mit tud másként? Kerekasztal-beszélgetés A magyar irodalom történeteinek munkáról.* In: *Korunk* 5. /május/ Történetek az irodalomról. 15–28. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2008&honap=5&cikk=8893> (Letöltés ideje: 2010. június 5.)
- Bojtár Endre, 2007. Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története.* In: 2000. /november/ 51–64. http://www.ketezer.hu/menu4/2007_11/bojtár.html (Letöltés ideje: 2010. június 5.)
- Bokányi Péter, 2002. *Irodalomtankönyvek didaktikája.* In: Füzfa Balázs (szerk.): *Irodalomtankönyv ma.* Budapest.
- Granasztói Olga, 2007. *Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók.* 1792: Összeállítják Erdődy Júlia könyvtárkatalógusát. In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.), Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.), *A magyar irodalom története.* A kezdetektől 1800-ig. Gondolat Kiadó, Budapest, I: 656–67.
- Hargittay Emil, 2008. *A magyar irodalom története.* A kezdetektől 1800-ig. (Szemle) *Irodalomtörténet* LXXXIX. évf. 2. szám. Ráció Kiadó, Budapest, 282–90.
- Hartvig Gabriella, 2007. *Ossziáni fordítások a Magyar Múzeumban.* 1788: *Megjelennek Batsányi János Osszián-fordításai.* In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.), Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.): *A magyar irodalom története.* A kezdetektől 1800-ig. Gondolat Kiadó, Budapest, I: 627–42.
- Horváth Iván, 2009. *Magyar irodalomtörténet.* In: *Élet és Irodalom* LIII. évf. 11. szám /márc. 13./ <http://www.es.hu/index.php?view=doc;22354> (Letöltés ideje: 2010. június 4.)
- Horváth Iván (szerk.) /é.n./ *Villanyспенót. Hálózati irodalomtörténet.* www.villanyспенot.hu (Letöltés ideje: 2010. június 5.)
- Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.) 2007. *A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig.* [A szerkesztők munkatársai: Jeney Éva és Józsan Ildikó.] Gondolat Kiadó. Budapest.

- Kerber Zoltán /é. n./ *Irodalom*. In: Fischerné Dárdai Ágnes – Kojanitz László, *A tankönyvi tartalmak változás-vizsgálata*. http://www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/tankonyvktatasok/valvizsg/04_irodalom.pdf [Letöltés: 2010. június 14.]
- Nagy Imre, 2007. *Bessenyei György, a magyar felvilágosodás úttörője. 1772: Megjelenik az Ágis tragédiája*. In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.), Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.): *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*. Gondolat Kiadó. Budapest. I: 601–13.
- Nyerges Gábor Ádám, *A kisgömböc találkozási a Spenóttal*. http://irodalom.elte.hu/villanyспенot/index.php/Villanyelöszö/Nyerges_Gábor_Ádám_elöszava (Letöltés ideje: 2010. június 10.)
- Pándi Pál (szerk.) 1965. *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. (III. kötet) Akadémiai Kiadó. Budapest. <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/03/index.html> (Letöltés ideje: 2010. június 10.)
- Papp Endre, 2008. „*Rút sybarita váz*». *A nemzetnélküliség programja A magyar irodalom történeteiben*. In: Hítel /február/ 97–118. <http://www.hitelfolyoirat.hu/dl/pdf/20080227-90414.pdf> (Letöltés ideje: 2010. június 5.)
- Poszler György, 2007. *A többes szám irodalomelmélete*. In: Élet és Irodalom LI. évf. 38. szám /szept. 21./ <http://www.es.hu/index.php?view=doc;17720> (Letöltés ideje: 2010. június 5.)
- Rónay László, 2008. *A magyar irodalom története*. (Kritika) In: Vigilia 73. évf. /február/ 152–156. SÁRKÖZY Péter 2007 „Et in Arcadia ego”. 1743: *Faludi Ferenc felvétele a római Árkádia Akadémiára*. In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.), Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.): *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*. Gondolat Kiadó. Budapest. 589–600.
- Smid Róbert, *Néhány keresetlen szó a Villanyспенót irodalomfelfogásához*. http://irodalom.elte.hu/villanyспенot/index.php/Villanyelöszö/Ideologia_irodalom_medium (Letöltés ideje: 2010. június 5.)
- Sötér István (főszerk.) 1964–1966. *A magyar irodalom története I–VI*. Akadémiai Kiadó. Budapest. <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/index.htm> (Letöltés ideje: 2010. június 4.)
- Szegedy-Maszák Mihály, 1995. *Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata*. In: Uő.: „*Minta a szőnyegen*”. A műértelmezés esélyei. Budapest, 11–24.
1998. *Kánon és de(kon)strukció*. In: Uő.: *Irodalmi kánonok*. Csokonai Kiadó, Debrecen. <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/lit/utohang.htm> [Letöltés ideje: 2010. június. 4.]
2007. *Előszó*. In: Uő (főszerk.), Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.): *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*. Gondolat Kiadó. Budapest. I: 11–7.
- 2008 *Megértés, fordítás, kánon*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.) 2007. *A magyar irodalom története I–III*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.) 2007. *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Thimár Attila, 2007a. „*Leveledet vettem, verseid csudáalom*”. 1777: *Bessenyei György Társasága*. In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.), Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.), *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*. Gondolat Kiadó. Budapest. I: 614–26.

- 2007b. *Az irodalmi intézményrendszer kialakulása Magyarországon. 1790: „Több tudós magyarok egybeállván a nyelvnek s tudományoknak előmozdítására társaságot szerveznek”*. In: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.), Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.): *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*. Gondolat Kiadó. Budapest. I: 643–55.
- Tóth-Czifra Júlia, 2008. „Kánonképző kalauz”. *Kritika /szeptember/* 16–8. http://www.kritikaonline.hu/kritika_08szept_toth-czifra.html (Letöltés ideje: 2010. június 5.)
- Vári György, 2009. *Horváth Iván irodalomtörténete*. In: *Élet és Irodalom* LIII. évf. 14. szám /ápr. 3./ <http://www.es.hu/index.php?view=doc;22558> (Letöltés ideje: 2010. június 4.)
- Várkonyi Benedek – Szegedy-Maszák Mihály, 2007. *Irodalmi történetek*. Várkonyi Benedek beszélgetése Szegedy-Maszák Mihály főszerkesztővel. In: *Élet és Irodalom* LI. évf. 22. szám /jún. 1./ <http://www.es.hu/index.php> (Letöltés ideje: 2010. június 5.)
- Várkonyi Benedek – Veres András, 2007. *Az új irodalomtörténet »felnöött« könyv akar lenni*. Várkonyi Benedek beszélgetése Veres András szerkesztővel. In: *Magyar Tudomány* 4. /április/ 502. <http://www.matud.iif.hu/2007-04.pdf> (Letöltés ideje: 2010. június 5.)

DESPRE ISTORIILE LITERATURII MAGHIARE

(Rezumat)

Lucrarea pune în discuție aspectele manualului academic apărut în trei volume în anul 2007 intitulat *A magyar irodalom története* (Istoria ale literaturii maghiare). Din cele 183 de lucrări redactate pe parcursul a patru ani de 134 de autori, și aduse la un numitor comun de către redactorul-șef Mihály Szegedy-Maszák, lucrarea de față se axează pe cele referitoare la perioada iluminismului și reformei (1740–1849) prin dezbateră problematice titlului, conceptului și structurii. Autorul urmărește adaptarea manualului la orientările internaționale (*History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries* redactat de Marcel Cornis-Pope și John Neubauer, precum și *A New History of French Literature* redactat de Denis Hollier), totodată pune accent pe noutatea acestei întreprinderi intelectuale comparând-o cu cea apărută cu patru decenii în urmă. Prin analiza particularităților volumelor care prezintă variante de abordare a literaturii maghiare, se schițează posibilitățile de utilizare al noului manual, o nouă oportunitate în istorisirea a ceea ce a fost și este literatură națională.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A KÖZÉP-EURÓPAISÁG GONDOLATA
MILAN KUNDERA REGÉNYEIBEN

Az utóbbi évek regionalitás-diszkurzusában jelentős szerepet játszik a múlt századi hagyományokra visszautaló „közép-európaiság” gondolata. Kunderát tartják a Közép-Európa-diskurzus egyik első megfogalmazójának, a cseh író több ízben is kitér a közép-európai meghatározottságokra és a régió létét igazoló párhuzamokra.

Kundera regényein keresztül egy olyan közép-európai világot szeretnék bemutatni, amely az állandóan változó határok között egy sajátos hangulatot, életérzést és stílust hordoz magában. Közép-Európa sokak számára ezt a sajátos hangulatot, életérzést és kifejeződési formát jelenti.

Úgy vélem, Kundera regényeinek értelmezésénél, értékelésénél a közép-európai közeg, életérzés megvizsgálása elengedhetelen. Hogyan jelenik meg Kundera regényeiben a közép-európaiság fogalma? Hősei az elidegenítő mechanizmus ellenére egy sajátos közép-európai sorsot élnek, ugyanakkor a túlélésért küzdenek, s eközben szüntelenül konfliktusokba keverednek.

Kundera arra törekszik, hogy jelenvalóvá tegye Közép-Európa elfelejtett fogalmát, s politikai és intellektuális alternatívát mutasson fel, kihangsúlyozza a térség egyedülálló voltát, különbözőségét, sokrétűségét és tarkaságát.

Amikor majd negyven éve Antonín J. Liehm megkérdezte Kunderától, mit gondol arról a feltevésről, hogy a kis nemzetek kulturái legfőljebb még pár nemzedéken át maradhatnak fenn, aztán beleolvadnak az egységes európai kultúrába, a *Nevetséges szerelmek* írója azt mondta: Az író túlságosan kötődik az anyanyelvéhez ahhoz, hogy azonosulhasson ezzel a folyamattal. Tehát nem marad más hátra, mint olyan értékeket létrehozni, amelyek a lehető legigazságtalanabbnak állítják be ezt a folyamatot.

A nyugati embereket rá kell ébrsíteni arra, hogy Közép-Európa nélkül, – amelynek Kafka, Hašek, Musil, Roth, Broch és Gombrowicz regényeit, Ionesco abszurd drámáit, a pszichoanalízist és a strukturalizmust köszönheti a világkultúra – maga a Nyugat sem lehet teljesen Nyugat ezek nélkül.

A szokásos kunderai variációk most is élnek. Párhuzamba állítva a cselekményt, a regényt és a szereplők történetét, Odüsszeusz bolyongásával, a cseh történelem sorsfordító eseményeivel, Schönberg (zene)esztétikájával, és a sokszor emlegetett, kedvenc cseh költő, Ján Skácel metaforájával, melyben a

szomorúságból épülne a haza, hova háromszáz évre be lehetne zárkózni, át sem lépve a küszöböt, ki sem nyitva az ajtót.

Kundera alapvető létkérdéseket vizsgál újra, provokatívan rákérdezve azokra. A múlt keserű tapasztalatait taglalja, és mindhiába próbálja megóvni a múltbeli tettek jelentőségét a történelem hamisítótól, a felejtés könyörtelen hatalmától.

Regényei legfőképpen művészi teljesítmények, többszólamú művek az emberi létezésről, témái kései korunk alapvető kérdéseit fejtegetik.

Milyen a kunderai regény? Hogyan olvassuk a regényeket? Pont az a lényeg, hogy a regény nem szól valmiről, hanem ő maga valami. Saját hangján beszél. El lehet mesélni, össze lehet foglalni, de a regény egyéni belső hangját csak az hallja, aki elolvassa.

Kundera szerint a regény olyan terület, ahol az erkölcsi ítélet fel van függesztve. Ez azt jelenti, hogy a regényíró nem prédikátor, lelki vezető, bíró vagy ügyész, hanem olyan figura, aki alkalmat ad az olvasóinak arra, hogy beleéljék magukat a regényhősök szerepébe.

Kundera a regényt úgy tekinti, mint az emberi lét új arcának felfedését. Kundera regényeinek kihagyhatatlan motívuma a humor, regényei a humor szelleméből születtek. *A regény művészete* című munkájában megjegyzi: „Szívesen gondolok arra, hogy a regény művészete Isten nevetésének visszhangjaként jött világra.” De miért nevet Isten amikor rápillant a gondolkodó emberre? Mert minél többet gondolkodnak az emberek, annál jobban eltávolodik az egyik ember gondolata a másiktól. Másrészt: az ember sohasem az, mint aminek gondolja magát. A lét az emberi lehetőségek birodalma, mindaz, amivé az ember válhat, amire képes.

Az élet ugyanakkor csapda, megszületünk, noha nem akarunk, bezárva egy testbe, melyet nem magunk választottunk, és amely arra rendeltetett, hogy meghaljon. A világ terei azonban állandó lehetőséget adnak a menekülésre.

„Ki nem tűnődött el egyszer életében: vajon hogyan alakult volna az életem, ha máshová születtek, más országba, más korba? Ez a kérdés az egyik legelterjedtebb emberi illúziót rejt magában, annak illúzióját, hogy életünk helyzetét pusztán díszletnek tekintjük, esetleges és cserélhető körülményeknek, amelyekken keresztül független és állandó »én«-ünk érvényesül. Ó, hogy milyen gyönyörűség elképzelni más életeinket, tucatnyi lehetséges életünket! De elég az álmodozásból! Valamennyien reménytelenül oda vagyunk láncolva születésünk idejéhez és helyéhez. Konkrét és egyedüli élethelyzetek nélkül elképzelhetetlen az »én«-ünk, csakis ebben a helyzetben és ennek a helyzetnek segítségével lehet megérteni”²⁶.

Kundera regényeiben egy olyan világ képét tárja elénk, ahol a tárgyi körülmények, az elidegenedett társadalmi viszonyok már annyira nyomasztóak,

²⁶ Milan Kundera, *A függöny*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 2005: 70.

hogy megfosztják az egyént szabad akaratától, szétzúzzák individualitását, és csírájában fojtják el ön maga vagy mások megértésére irányuló próbálkozásait. Sokszor nem fontos a bonyodalom, sem a történet, sem a szereplők pszichéje. A bonyodalom gyakran banális, a történet azt a célt szolgálja, hogy a szerző kommentálhassa, gondolatilag interpretálhassa, és ez által kiemelkedjen a szerző szándéka. Ő az elmélet regényírója, aki nem emberek történetét akarja elbeszélni, hanem gondolatokét.

Regényei középpontjában az emberi sors alakulása áll bizonyos társadalmi feltételek mellett, főként a kommunista diktatúra idején.

Kundera úgy gondolja, hogy a nyugati társadalom megszokta, hogy az emberi jogok társadalmának mutatkozzék; csak hogy egy embernek mielőtt jogai lehettek volna, egyénként kellett megjelennie, annak kellett tekintenie magát és annak kellett, hogy tekintsék a többiek; ez nem történhetett volna meg az európai művészet hosszú gyakorlata és kiváltképp a regény gyakorlata nélkül, amely arra tanítja az olvasót, hogy legyen kíváncsi a másokra, és igyekezzék megérteni a saját igazságaitól eltérő igazságokat.

Franciaországi emigrációjában Kundera nemegyszer sokkolta az európai olvasóközönséget azzal a kijelentéssel, hogy a kommunista világban leélt élet számos abszurdumának a szabad világban is megvan a maga megfelelője, s az egész világ, bár vasfüggöny választotta ketté, ugyanarra tartott. Húsz évvel azelőtt csehszlovák titkosrendőrök fölvtették két ellenzéki magánbeszélgetését, aztán az anyagot leadták az állami rádióban. Ugyanebben az időszakban, egy nyugat-európai demokratikus országban az egyik újságban megjelent egy színészno képe, amelyen épp meztelenül napozik az úszómedencéje mellett.

A két esemény hatása ugyanaz: eltűnik a határ az intim szféra és aközött, amit hajlamosak vagyunk közszemlére tenni. A motiváció is hasonló: az szégyenlősködik, akinek van takargatnivalója, akit rajtakaptak valamin. Van bűnös, tehát bűnnek is lennie kell. Így kezdődik a per.

A Kundera megrajzolta közép-európai kontextusnak Kafka a kulcs-szereplője regényei többségében „Kafka Prágájáról beszél, amely [...] emlékezet nélküli város, olyan város, ahol senki sem emlékszik a múltra”²⁷. Emellett számos esszében emlékezett meg Kafkáról, amelyekben arra a kérdésre próbál válaszolni, hogy mi is az a „kafkai”.

A kafkai inkább az ember és az emberi világ egyik elemi lehetősége, történelmileg meghatározatlan lehetőség, mely szinte örökké elkíséri az embert. Hogyan lehetséges, hogy Kafka regényei Prágában eggyé olvadnak az élettel, míg Párizsban ezeket a regényeket a szerző teljességgel szubjektív világának hermetikus kifejezéseként fogják fel? Vajon – teszi fel a kérdést Kundera – azt

---

²⁷ Hank B. Ludmilla–Heé Veronika, *A cseh irodalom története a kezdetektől a napjainkig*. Budapest, 2003: 805.

jelenti-e ez, hogy az ember és az emberi világ kafkainak nevezett lehetősége Prágában könnyebben alakul sorssá, mint Párizsban?²⁸

Vannak tendenciák a modern történelemben, véli Kundera, amelyek nagy társadalmi mértékben termelik ki a kafkait: az istenülni törekvő hatalom fokozatos koncentrációja, a társadalmi tevékenység bürokratizálódása, ami valamennyi intézményt végtelen labirintussá alakít át, az egyén ebből következő elszemélytelenedése. Kundera szerint, a totalitárius államok, mint ezeknek a tendenciáknak roppant összpontosításai, nyilvánvalóvá tették Kafka regényeinek és a valóságos életnek szoros összefüggését. Ezt a kapcsolatot Nyugaton nemcsak azért nem veszik észre, mert az úgynevezett demokratikus társadalom kevésbé kafkai, mint a keleti. A demokratikusnak nevezett társadalom is átesik az elszemélytelenedés és a bürokratizálódás folyamatán, egész bolygónk e folyamat színtere lett. Ember nélküli tulajdonságok világa jött létre, a megélő valaki nélküli élmények világa, és úgy tűnik, mintha az ember egyáltalán semmit sem tudna már privát módon megélni²⁹.

A „közép-európai személyiség-tudat ezt a folyamatot nem viselte megfelelően, mert hiányoztak azok a közvetítő technikák, visszacsatolások, individuális átjárhatóságok, amelyek a törvény jéghideg személytelensége, az adminisztrációs gépezet kihűlt racionalizmusa, a megcsontosodott bürokratizmus kegyetlen malomköve ellenében megvédték volna a polgár mindennapjait”³⁰. Kafka regényei ennek a folyamatnak onirikus és képzeletbeli hiperbolái, a totalitárius állam is ugyanennek prózai és materiális hiperbolája.

Kafka talán nem tudatosan írta jövendöléseit, vagy nem is jövendöléseket írt. Csak meglátta, ami mindenek mögött rejtezkedik. Nem tudta, hogy látása egyszersmind előre-látás. Nem állt szándékában leleplezni egy társadalmi rendszert. Megvilágította azokat a mechanizmusokat, amelyeket az ember magánéletének mikrotársadalmi gyakorlatából ismert, s nem is sejtette, hogy a fejlődés a történelem roppant színpadára fogja állítani őket. A totalitárius társadalom, főleg annak szélsőséges változatai, igyekszik lerombolni a közélet és a magánélet közt húzódó falat. E hatalom, mely egyre átláthatatlanná válik, követeli, hogy polgárainak élete a lehető legáttetszőbbé váljék. A titok nélküli élet eszménye megfelel a példás család eszményének. Az állampolgárnak semmit sem szabad ellepleznie a párt vagy az állam előtt, mint ahogyan egy gyereknek sem lehet titka az apja vagy az anyja előtt. A totalitárius rendszerek propagandája idilli mosolyt hirdet, egyetlen nagy családnak akarja mutatni magát.

Az átlátszóság a politikai és újságszövegekben az egyén életének a leleplezését jelenti, hogy mindenki láthassa. „Alapszabály: minél homályosabbak

²⁸ Vö. Milan Kundera, *A regény művészete*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 2000. 114.

²⁹ Vö. Robert Musil, *Der Mann ohne Eigenschaften*. Rowohlt, 1952. 150.

³⁰ Garaczi Imre, *Közép-Európa mint különös és egyetemes*. In: *Európa közepe-Közép-Európa? A Közép-Európai gondolat lehetőségei*. (szerk. Csák László) Librarius. Szeged–Kecskemét, 2000. 67.

az államügyek, annál áttetszőbbnek kell lenniök az egyén ügyeinek; a bürokrácia jóllehet *közügyet* képvisel, névtelen titkos, rejtjelezett, érthetetlen, míg a *magánember* köteles fellebbenteni a fátylat egészségi állapotáról, pénzügyeiről, családi ügyeiről, s ha a mass media úgy parancsolja, egyetlen intim pillanata sem marad, sem a szerelemben, sem a betegségben, sem a halálban”³¹.

Kafka és Kundera lidércnyomása nem a magány, hanem a megerőszkolt magány. A totalitárius állam valójában egyetlen hatalmas adminisztráció: mint-hogy minden munkát államosítottak, az ember, bármi a mestersége, hivatalnok. A hivatalnok bürokratikus világában nincs kezdeményezés, nincs invenció, cselekvési szabadság, nincs más, mint parancs és szabály: ez az engedelmesség világa. A hivatalnok csak kis fogaskerek a nagy adminisztratív gépezetben, nem ismeri az egész célját és összefüggéseit, olyan világ ez, ahol a cselekvések gépiessé váltak, ahol az emberek nem tudják, mi az értelme annak, amit tesznek. A hivatalnoknak csak névtelen emberekkel és iratokkal van dolga, ez az absztrakció világa.

Kafka az engedelmesség, gépiesség, az absztrakció világába helyezi szereplőit, az egyetlen emberi kaland az, ha valaki egyik irodából átmegy a másikba. Kundera regényei közül a *Tréfa* című vált az egyik legnépszerűbbé, amelyben a „főhős” és annak története erősen magán hordozza Kafka szövegeinek, elsősorban *A pernek* a nyomait. Mindkét szöveg egy letartóztatással kezdődik, amely végzetes a főszereplők életére nézve. Míg azonban Josef K. esetében nem ismerjük meg az előzményeket, Ludvík Jahnról tudjuk, hogy élete egy ártatlanul induló tréfa következményeként veszi el folyamatosságát.

Mindkét regényt áthatja az abszurd helyzetből adódó szorongás és félelem légköre. „[...] nem tudok lemondani arról, hogy állandóan próbálkozzam életem megfejtésével (mintha csakugyan rejlene benne valamilyen értelem, jelentés, igazság), nem tudok lemondani erről a szükségletről [...]”³² – mondja Ludvík Jahn hasonlóan Josef K.-hoz, aki addigi élete átvizsgálásával szeretné megtalálni vétkét.

Ezzel „beindul a »bűntudat-gerjesztés« gépezete. A vádlott keresi a bűnét”³³. Mindketten szembekerültek egy láthatatlan hatalommal. „Európa mint-egy hetven éve a per rendszerének uralma alatt él. [...] A totalitárius birodalmak eltűntek, véres pöreikkel együtt, de örökségükként itt maradt a per szelleme, az irányítja a dolgokat”³⁴ – írja Kundera.

Kafka nem kérdezi meg, hogy milyen belső okok határozzák meg az ember magatartását. Merőben más kérdés foglalkoztatja: milyen lehetőségei maradnak az embernek abban a világban, ahol a külső meghatározók olyan megsemmi-

³¹ Milan Kundera, *A regény művészete*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 2000. 129.

³² Milan Kundera, *Tréfa*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1996. 197.

³³ Milan Kundera, Kafka. In: *Rimbaud Abesszinában – Esszék*. Dobai Péter (szerk). Nagyvilág. 1998. 66.

³⁴ Milan Kundera, *Elárult testamentumok*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1996. 212.

sító erejűek, hogy a belső indítékok immár mit sem számítanak. Korunkban a világ hirtelen bezárul körülöttünk. A világ Kafka szerint a bürokratizálódott világegyetem. Hivatal, nem mint egy társadalmi jelenség a többi között, hanem mint a világ lényege. A világ az értékvesztés folyamata (ezek az értékek a középkortól öröklődtek át). E folyamat végigvonul a modern idők négy évszázadán, ennek a kornak ez a folyamat a lényege. Melyek az ember lehetőségei ezzel a folyamattal szemben? Be vagyunk zárva egy ketreche, és itt kell kialakítanunk a közös értékek fokozatos eltűnésének megfelelő magatartást. Az értékvesztés folyamata az emberi világ kétségtelen lehetősége. Egyetlen dolog lényeges: megérteni azt az embert, aki ennek a folyamatnak örvényébe vettetett, megérteni gesztusait, magatartásait. A lét területe annyi, mint a lét lehetősége. Hogy ez a lehetőség valósággá válik vagy sem, másodlagos kérdés.

Josef K.-t és Ludvík Jahn-t „bezárják saját életük tréfájába”³⁵. Josef K.-ban azonban fel sem ötlík ártatlanságának lehetősége, viszont hiába keresi a bűnt, a magyarázatot, halálakor is úgy érzi, „szégyene talán még túléli őt”³⁶.

Ludvík Jahn ezzel szemben tudatosítja, hogy valójában nem bűnös, éppen ezért egy másik utat választ: a bosszút. Ez viszont ugyanolyan szerencsétlen, abszurd véget ér, mint korábbi „tréfája”, és Ludvík rájön: bármi történt is, az már megtörtént, utólag nem változtathat rajta, „az ember sorsa gyakran jóval a halála előtt véget ér...”³⁷.

Ma világosan látható és néven nevezett ellenség eltűnésével a félelem összetettebb formákat öltött, amelyek gyakran kevésbé racionálisak, és paradox módon kevésbé kényelmesen átélhetők. A cinkosság és a csendes közöny nem okoz konfliktusokat. Más a helyzet akkor, ha megjelenik a félelem, amely gyakran a bizonytalanság és a komplexusok következménye: ha nem vagyunk biztosak önmagunkban, gyanakvóvá válunk. A totalitárius rendszerben a félelem jól meghatározott volt: az ellenségnek neve volt, az ellene vívott harcnak célja, a kockázatot pedig fel lehetett mérni. De a hatalommal való szembesülés olyan, mint egy végeláthatatlan labirintus. Az ember soha nem jut el a végtelen folyosó végére, soha nem tudja meg, ki hozta a végzetes ítéletet. Kafka szereplőéhez hasonlóan mindnyájan olyan világban élünk, amely egyetlen labirintikus intézmény, képtelenek vagyunk szabadulni belőle, és képtelenek vagyunk megérteni.

A karkai intézmények nagyon hasonlóak a nálunk is oly „pontosan” működő intézményekhez. Kafkánál az intézmény saját törvényeinek engedelmeskedő gépezet, s ezeknek a törvényeknek, amelyekről nem tudni, hogy ki és mikor programozta be őket, semmi közük az emberi érdekekhez: tehát teljeséggel érthetetlenek.

³⁵ Milan Kundera *i.m.* 67.

³⁶ Franz Kafka, *A per.* Európa Könyvkiadó. Budapest, 1986. 201.

³⁷ Milan Kundera, *Tréfa.* Európa Könyvkiadó. Budapest, 1996. 361.

Kundera úgy véli, a kelet-közép-európai történelem megépítette a maga útvesztőit, s a jelenkor világa nem egyéb, mint csetlő-botló emberek nyüzsgése abban a labirintusban, amelyet saját álértékeik hoznak létre.

Hogy itt Kafka regényeinek értelmezése milyen szerepet játszik, bővebb fejtegetést igényelne; annyi elmondható, hogy a karkai regényvilág olyan labirintust tételez fel, amelynek középpontjáig nem lehet eljutni, hiszen még az is bizonytalan, hogy létezik-e ez a középpont. Kundera Witold Gombrowicz következő mondatát szeretné Európa kapujára kiszőgezni. „Ne feledjük, hogy csak úgy tudunk szembeszegülni a ma történelmével, ha szembeszegülünk a Történelemmel”³⁸. A történelemmel szembeni gyanakvás alapvető motívuma e világképnek. „Az emberi cselekvés igazsága, a Történelemből való elhagyatottságban, a happy end, minden finálé hiányában rejlik: gondolkozni pedig annyit tesz, mint nem vonni ki magunkat ezen elhagyatottság, ezen igazság alól s nem menekülni pót-világokba, ahol minden végleges jelentéssel bír”³⁹.

Itt Közép-Európában, ahol épp olyan valószínű az, hogy megírják a térség történetét, összhangban a német, a cseh, a zsidó, a lengyel, az ukrán, a litván, a magyar, a szlovák, sőt a ruszin emlékezettel, mint az, hogy közösen emlékeznek meg minden, szülőföldjéről elűzött európairól. És nem az ignorancia itt a legfőbb akadály, hanem a túl sok emlék, melynek önjelölt őrzői átértelmezik a történelmet.

Kundera valahol mindig az a cseh író marad, aki képtelen szabadulni a jellegzetesen közép-európai kötöttségektől, mindig van elszámolnivalója a történelemmel, az ideológiával, saját elkötelezettségével.

SZŐCS KRISZTINA

---

³⁸ Milan Kundera, *A megrabolt Nyugat avagy Közép Európa tragédiája*. Szamizdat '81–9. Válogatás a Hirmondó c. folyóiratból. AB–Beszélő. Budapest, 1990.

³⁹ Václav Bělohradský, *A kapitalizmus és a polgári erény*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 1994.

IDEEA CENTRAL-EUROPEANĂ ÎN ROMANELE LUI MILAN KUNDERA

(Rezumat)

În discursul ultimilor ani privind regionalitatea, un rol important îl are ideea „central-europeanismului“, făcând referire la tradițiile secolului trecut. Milan Kundera este considerat a fi unul dintre primii care au formulat acest discurs, scriitorul ceh făcând referire la definițiile central-europene, precum și la paralelisme care certifică existența regionalității.

Făcând analiza romanelor lui Kundera, autoarea își propune prezentarea unei lumi având, în viziunea sa, o atmosferă și un stil aparte, care poate determina feeling-ul central-european.

ARANY BALLADÁJA MINT NÉPBALLADA

Sebő Ferencnek

1. Köztudomású, hogy számos olyan költői szöveg került a népi énekek közé, amelyeket a – gyakran névtelen – alkotó látott el dallammal. Elég Petőfi Sándornak a *Hortobágyi kocsmárosné, angyalom* című versére (és népdalként énekelt változatára) gondolni.

Az itt következő szövegpáros Arany János balladája – és az átdolgozás. Sebő Ferenc gyűjtötte az átdolgozott balladát népballadaként 1972-ben. Az adatközlő Csorba János, aki szamosújvári lakos volt, 1921-ben született Széken.

Az elemzés menetében először a népballada keletkezéstörténetéről nyilatkozik az adatközlő. Ezt követően a két textus lexikai anyagának összevetésével foglalkozunk, majd a mondott szöveg hangzásának összehasonlításával. A zenei anyagra vonatkozó megjegyzéseket a kottakép, a szolmizációs és ritmikai leírás alapozza meg.

2. A Gyűjtő engedélyével idézem Csorba János saját kezű írásos emlékezéseiből: (Petőfi Hegyen ülök, búsan nézek le róla kezdetű versének éneklése után) „[...] a leírt nóta szövegei körülbelül a tizenkilencedik századból valók, mert ilyen szövegű, meg különleges kótadallamú nótát a ma népe nem fűjdogál [...] Én, aki ezeknek a nótáknak a verseit régi öregektől hallottam, és a legtöbbet édesanyámtól tanultam, akinek sok gyereke volt, nehéz időkbe nevelte őket, mind a 14-es háború ideje alatt, mikor apám sok másokkal négy évet volt az olasz fronton. Négy apró gyermeket hagyatt itthon. Ami az akkori időben nem volt ritkaság, és az akkori hadiözvegyek sokszor gyermekük szűkös vacsoráját egy-egy nótával pótolták, mert addig fűjdogálta, amíg elaludtak. Ami furcsaság, ezekre a nótákra táncolták a lassút, az apám idejibe az öreg Feri cigány muzsikált, vagy a Laci bá' bandája. A Zsúki Márton, vagy a Gyurica, meg a mai napi Icsán Pista, akik úgy elhúzták a lassút, az igazi régi táncstílus ízletes testhajlással meg a muzsika után nótaszöveget dúdoló legények dúdalása után majdnem teljesen meglágyította egy fiatal leány szerelmes szívét, hogy reáhajlott a legény vállára, és hiba nélkül lépte a szép lassú táncot. A lassút járták a katonakisérő dallamokra is. Főleg sorozáskor vagy berukkoláskor. A falunak, mivel nem volt más szórakozása a táncnál, meg az a szokás sem volt divat, hogy más faluval kapcsolatok legyen. A nóta, a tánc, meg a viselet teljesen különleges volt, ugyannyira, hogy ha nem a cigány után dúdaltak, akkor már három, vagy négy legény nem tudott együtt dúdalni, mert mindegyik a maga izlése, vagy

érzelme szerint fújta. Ezért volt, hogy a legények egyesébe szerettek öste, mind a fonóból, vagy éppen a leányoktól dúdolgatva hazamenni. Mert akkor úgy fújta a nótáját, amilyen volt neki a lelki állapot és azt a szövegű nótát, ami éppen reá talált. Ami hangosította minden időben a mezőt, mert tavasszal, vagy nyáron, ősszel, tavasszal szántogató legény, vagy juhokat őriző pakulár vagy a nótát vagy a furulyáját fújta. [...] Úgy lehet, hogy sorsuk tanította őket, és lehet, hogy ezért is hívják népdalnak. És ha valaki kérdőre vonna, hogy ilyen sorrendbe írjam le mégegyszer, nem tudnám, pedig mindegyiket tudnám fűjni az ő dallamán, csak lehet, hogy nem pontosan avval a szöveggel, mert a nóta, vagyis a népdal, mint egy bokréta olyan: mikor milyen virág kell, olyant kell fűzni bele. Így az ember szívét is, mikor mi nyomja, olyan szövegű nótát választ ki magának, vagy annak, akinek a nótát fűjni akarja [...] S ez a vers, hogy kié volt, azt nem tudom, de hogy ki lett osztva több osztálynak olyan versenyre. S aki a legalkalmasabb volt, legjobban megtanulta, hát annak adták, hogy szavalja. S akkor anyám szavalta ezt a verset, ő tanulta [...] Nem volt ennek dallama soha. De aztán édesanyám aztán ezekről aztán mind dallamot kapott magának, úgy énekelte a Szilágyi Erzsébetet is. Meg aztán énekelte azt is, hogy »Magas hegyen van/ Az öreg Buda vára« s ilyen, valahogyan ilyen, ilyen gyászosabb, ilyen történelmi sújtott énekeket mindég, mindég énekelt. [...] Legalábbis azt biztosan tőle (tanultam), hogy teljes érzésből énekeljem az éneket. Lelkileg, így lelki érzelmiből”(1978–1980).

3. Mielőtt maga a textusok összevetése következne, jegyezzük meg, hogy Arany strófájának szerkezete 3 + 3 + 6 szótagos sorokból épül, s a dallam, a széki „lassú” 12 szótagos sorokat foglal négy soros versszakba. A népballada első strófájával szemléltetve (Arany strófái között nem hagyunk ki sort):

Szilágyi Erzsébet levelét megírta,
Szerelmes könnyével azt is telesírta.
Fiának a levél Prága városába
Örömhírt viszen a szomorú rabságba.

Szilágyi
Örzsébet
Levelét megírta;
Szerelmes
Könnyével
Azt is telesírta.
Fiának
A levél
Prága városába,
Örömhírt
Viszen a
Szomorú fogságba:

3.1. Az alábbiakban a teljes textus következik, a népballada anyagában a széki ejtés szerinti szóalakokkal. Arany szövegében jelezzük a sorokat, a könnyebb áttekintés kedvéért azonos sorokba tagolva a megfelelő lexikai részeket.

Szilágyi Erzsébet

Szilágyi Erzsébet levelét megírta,
Szerelmes szemével azt is telesírta,
Fiának a levél Prága városába
Örömhírt viszen a szomorú rabságba.

Gyermekem ne mozdulj Prága városából,
Kiveszlek, kiváltlak a nehéz rabságból.

Adassék a levél Hunyadi Mátyásnak
Tulajdon kezébe, senkinek se másnak!

Ki viszi hamarabb levelem Prágába?
Száz arany s egy pejló teste fáradtsága!
Viszem én levelét hét nap elegendő.
Szerelmes szívemnek hét kerek esztendő.

Viszem én, hozom én válaszat három nap!
Szerelmes szívemnek három egész hónap!
Istenem, Istenem, mé' nem adtál szárnyot,
Hogy utolérhetném az anyai vágyot!

S amott jön, amott jön egy fekete holló!
Hunyadi pajzsán ül vagy ahhoz hasonló,
Leccsapott, leccsapott fekete szélvészéből,
Kikapja levelét az anyai kézből.

Hamar a madarat, el kell venni tőle!
Szalad a sokaság nyomban, hogy lelője.
Madarat nem egyet, százat is lelőttek,
Híre sincs, pora sincs a levélvivőnek.

Ki kopog, mi kopog, egy fekete holló,
Nála van a levél, vagy ahhoz hasonló,
Piross a pecsétje, finom a hajtása,
Ó áldott, ó áldott: a kezeírása!

Mátyás anyja

Szilágyi/ Örsébet/ Levelét megírta;
Szerelmes/ Könnyével/ Azt is telesírta.
Fiának/ A levél/ Prága városába,
Örömhírt/ Viszen a/ Szomorú fogságba.

„Gyermekem!/ Ne mozdulj/ Prága városából;
Kiveszlek/ Kiváltlak/ A nehéz rabságból.
Arannyal,/ Ezüsttel/ Megfizetek érted;
Szívemen/ Hordom én/ A te hazatérted.

Ne mozdulj,/ Ne indulj,/ Én egyetlen árvám!
Ki lesz az/ Én fiam,/ Ha megejt az ármány?
Adassék/ A levél/ Hunyadi Mátyásnak
Tulajdon/ Kezébe,/ Senkinek se másnak.”

Fekete/ Viaszból/ Nyom reá pecsétet;
Könyöklön/ Várnak az/ Udvari cselédek.
„Ki viszi/ Hamarabb/ Levelem Prágába?
Száz arany,/ Meg a ló/ Teste fáradtsága.”
„Viszem én,/ Viszem én,/ Hét nap elegendő.”
„Szerelmes/ Szívemnek/ Hét egész esztendő!”

„Viszem én,/ Hozom én/ Válaszat három nap.”
„Szerelmes/ Szívemnek/ Három egész hónap.”
„Istenem,/ Istenem,/ Mért nem adál szárnyat,
Hogy utól-/ Érhetném/ Az anyai vágyat.” –

S ahol jön,/ Ahol jön/ Egy fekete holló;
Hunyadi/ Pajzsán/ Ül ahhoz hasonló.
Leccsapott,/ Leccsapott/ Fekete szélvészéből,
Kikapá/ Levelét/ Az anyai kézből.

„Hamar a/ Madarat! .../ El kell venni tőle!”
Szalad a/ Sokaság/ Nyomba, hogy lelője.
Madarat/ Nem egyet,/ Százat is meglőnek:
Híre sincs,/ Nyoma sincs/ A levélvivőnek.

Napestig/ Az erdön/ Űzeti hiába:
Éjfelen/ Kocognak/ Özvegy ablakába.

„Ki kopog?/ Mi kopog?/ Egy fekete holló!
Nála még/ A levél,/ Vagy ahhoz hasonló.
Piros a/ Pecsétje,/ Finom a hajtása:
Oh áldott,/ Oh áldott/ A keze-írása!”

4. A lexikai anyag összevetésében felvetődő kérdések: az elhagyások indokai, majd a többi változtatás vizsgálata.

a) Az Átdolgozó elhagyott számos olyan sort, olykor egész strófát is, amelyek az ízléséhez képest kevésbé vettek részt a történet drámai hatásának kifejezésében. Ilyen a tizennyolc Arany-strófából négy.

4. Arannyal,/ Ezüsttel/ Megfizetek érted;
Szívemen/ Hordom én/ A te hazatérted.

5. Ne mozdulj,/ Ne indulj,/ Én egyetlen árvám!
Ki lesz az/ Én fiam,/ Ha megejt az ármány?

7. Fekete/ Viaszból/ Nyom reá pecsétet;
Könyöklőn/ Várnak az/ Udvari cselédek.

16. Napestig/ Az erdőn/ Űzeti hiába:
Éjfelen/ Kocognak/ Özvegylakába.

A negyedik-ötödik Arany-versszak kihagyásában motiválhatta az átdolgozót a halmozás sokallása: csak az anyai üzenet lényegét hagyta meg. A „ne mozdulj” motívum ismétlését is, az „arannyal, ezüsttel” halmozást is, a „hazatérted” mesterkéltségét is feleslegesnek érezhette. Ez a változtatás Arany szövegében az anyai fájdalom kifejeződéséből vett el.

A hetedik strófa nem tűnik mai szemmel fontosnak: a drámai feszültséget nem szolgálja. Egyébként is lényegtelen, hogy udvari cselédeket, ismerősöket vagy barátokat fogad fel az anya a levél elvitelére. A tizenhatodik strófának első sora az előzményekből, második sora pedig a folytatásból nyilvánvaló.

Az elhagyásokról általában elmondható, hogy a segítségükkel feszesebb, tömörebb a történetmondás, drámaibb a hangulata.

b) Előzetes megjegyzések: A szövegdarabok cseréjéhez csak a lexikai anyag változtatását soroljuk, tehát a nyelvjárási ejtés változtatásait a hangzás elemzésekor tárgyaljuk.

A sorokat a fenti leírás szerint számozzuk.

A második sorban a „Könnyével” helyett a „szemével” szerepel. Arany frázisában (könnyel telesír) érezhető némi szószaporítás, tautologikus a kifejezés. Az átdolgozó alliterál (szerelmes szemével), erőteljesebb a „szemével telesír”.

A negyedik sorban a „fogságba” helyén a „rabságba” áll. A későbbi elemet hozta ide az átdolgozó, l. a hatodik sort: hatásosabb lett ezzel a zárás.

A tizenhatodik (az átdolgozásban a tizedik) sorban a „meg a” helyén a „s egy pej-” áll. A csere elválasztja kissé a kétféle jutalmat egymástól. Ez összefügghet a kétféle prozódiai helyzettel is: Arany versszakában új sort kezd a „Meg”, – erre emlékeztet a szétválasztó „s”. A leggyakoribb és a legkedveltebb lószín, a „pej-”, többet mond az „a”-nál.

A tizenhetedik sorban Arany ismételi: „Viszem én/ Viszem én”, – az átdolgozásban a „Viszem én levelét” szerkezetet találjuk. A változtatás megőrzi a

kettősséget a folytatással szemben: „hozom én válaszat”. Arról ugyanis nem szól a kérdés, hogy választ is kell hoznia a hírvivőnek. Ezzel az ismétlés a tizenhetedik sorból kimarad.

A tizennyolcadik sorban Arany „Hét egész”, az étdolgozó „hét kerek” esztendőit ír. A népies hangulat inkább a „kerek” mellett szól. (L. később.) Ezzel elkerüli az átdolgozás az „egész” ismétlését is.

A huszonharmadik sorban Aranynál „S ahol jön./ Ahol jön” ismétlődés, az átdolgozásban a „S amott jön, amott jön” ismétlődés olvasható. Az 1972-es népnyelv számára természetesebb, úgy látszik, az „amott”, mint az „ahol”: a rámutatás mozzanata dönthetett.

A huszonnegyedik sorban a „Paizsán/ Ül” megfelelője az átdolgozásban a „pajzsán ül vagy”. Az előbbi a pajzs madarához hasonlónak mondja, a második azonosnak vagy hasonlónak festi a hollót. Ez megelőlegezi az átdolgozó számára a befejezés előtti „vagy ahhoz hasonló” kifejezést.

A harmincadik sorban Aranynál „Nyoma”, az átdolgozásban „pora” sincs a madárnak.

Úgy tűnik, a csere hatásosabbá is, népiesebbé is tette a sort. Különben is: madárnak nyoma ...

A harmincnegyedik sor Aranynál „még”, az átdolgozásban „van”. Indoka Aranynál a rímelés lehet; kissé meglepőbb a folytatás így. Köznapibb a csere „van”-ja, – így is megmarad a meglepetés a továbbiakra.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az Arany korabeli népnyelv és a huszadik század hetvenes éveiben szokásos népnyelv különbségeit tapasztalhattuk az eredeti és az átdolgozás eltéréseiben.

5. A hangzás eltéréseinek vizsgálatában a kiinduláskor hangsúlyozzuk a fentebb már említett szempontot: a prozódiai helyzet egészen más a kétféle felépítésben. Arany strófájának szótagszáma rendre 3 + 3 + 6 + 3 + 3 + 6, – az átdolgozás 12 szótagos sorokat tartalmaz. Természetes tehát, hogy ez alapvetően befolyásolja az elhangzó anyag változtatásait.

a) A legtöbb változtatás közvetlenül összefügg a nyelvjárási ejtémódokkal. Ilyen az *á* utáni *o*-zás: *fiánok*, *Prágo*, *városábo*, *rabságbo*, *Mátyásnok*, *másnok*, *Prágábo*, *váloszat*, *szárnyot*, *vágyot*, *hajtásó*. A nyíltabb hangzásra, a mezősegi *a*-zásra is akad példa: *ahhoz* (az első előforduláskor *ahhoz*), *kapcsolatak*, *dúdálni* stb. Ide soroljuk az *egy* zárt *ë*-jét. Arany Örzsébet-je itt *Erzsébet*.

A rímhelyzetben bizonyára tévesek a nyelvjárási változatok váltakozása az irodalmi alakokkal: *Prágábo/ fáradása*, *szélvészből/ kézbül*, *hajtásó/ kezeírása* záró magánhangzói. (Vö. a kottaképen a Prága, városába, rabságba adatokat a teljes versbéli szóalakokkal.)

Mássalhangzók nyúlása következik be a pajzsán, tölle, piross szavakban. Nem ugyanolyan a helyzetük: a tőle tipikus, a helyzettől független nyúlást

tartalmaz; lehetetlen lenne Arany strófaszervezetében a másik két szóalak. Az utóbbiak intervokális nyúlások szóhatáron, sőt: prozódiai határon.

Mássalhangzók hiányoznak a „Mért” – „mé’ ” változatában, az „Oh” – „Ó” változatában. Ezek népies(ebb) formákkal helyettesítik Arany választékosabb szóalakjait. Az átdolgozásban maibb a „nyomban” n-je. Ugyancsak a természetesebb hangzást szolgálja az egybeírás az utolsó sorban.

b) Különös a mai nyelvérzék számára, úgy látszik, az elbeszélő múlt: az átdolgozásban „adtál” és „kikapja” (!) áll a helyén. Az utóbbi szemléletesebbnek tűnik az eredetinel: szolgálja a időbeli rákövetkezést a „lecsapott, lecsapott” cselekvésre, s a jelen idejű igealakokkal folytatódik.

c) Ebbe a folytatásba hoz sajátos színt a „lelöttek” múlt ideje: hangsúlyozza az ellentétet: ’még sincs híre’. Figyelemreméltó, hogy a le- igeikötő áll a meg- helyén: az *m* hangzás alliterációja erősíti a befejezettség mozzanatát az eredetiben, a *t* erőteljesebb a változtatásban.

d) Emeljük ki az írásmódnak a hangzásra gyakorolt hatását is. Az eredeti gondos írásmódja, megfontolt írásjelei pontos kifejezésre törekvést tanúsítanak. Az átdolgozásban idézőjel egyáltalán nincs, takarékosabban bánik a központozás jeleivel. Említettük fentebb az Oh–Ó különbséget is, a keze-írása–kezeírása eltérést is. Az ül prozódiai helyzete a változtatással más, mint az eredetiben: nem újat kezd, hanem befejez. Ehhez hasonló az utól-/ Érhetném és az utolérhetném különbsége. Az eredetiben sort kezd az Érhetném, az utól- hosszú ó-ja pedig sorzáró helyzete, vagy a szótagzáró *-l*, *-r*, *-j* miatt lehet hosszú. Az írásmód elválasztása jelentést kaphat: a törekvés, a hiábavaló törekvés keserűségét.

e) Az eddigiek alapján tekintsük most a strófaszervezeteket. Az első megfigyelésünk az lehet, hogy a tizenkét szótagos sorok kényelmesebb lehetőségeket kínálnak a kifejezésnek; s ezzel együtt nélkülözik a rövid sorok nyomatókolási lehetőségeit. A szövegrészek összetetéséből látszik, hogy az alapvető szerepű egységek megmaradnak: egyetlen funkciós rész sem vész el. A kihagyások vagy a narratív, vagy a párbeszédes anyagot rövidítik. Ezzel a leginkább a történetbeli levél szövege lesz kurtább. Mint fentebb láttuk, a narratív részek kevésbé drámai sorai maradnak el az átdolgozásban. Mindez azt is jelenti, hogy egybe nem tartozott, egymástól idegen sorok nem kerülnek együvé a huszadik századi változatban.

Fontosabb változások következnek a részletek módosításaiból. Összességükben az eredeti és a mai népnyelv különbsége is, a kissé mesterkéltségtől természetes ellentéte is tükröződik.

6. A zenei anyag elemzéséhez fontos a széki lassú táncára utalnunk. A felvétel záró közlése: „Énekeltem én, Csorba János, szíki születésű, szamosújvári lakos.” Egyik nyilatkozatában a tánc rendjébe illeszkedő lassúról így beszél: Eljárt a magyar, ...aztán elkezdte a cigány a lassút. Mikor elkezdte a cigány a lassút, akkor a legények egyes körben – vagy volt, akik ketten összefogódzva

járták – kereken és fújták a cigány után a régi lassút. Járták kereken egy darabig, aztán megálltak körben. S mikor megálltak, jöttek be a leányok, mindegyik ahhoz a fiúhoz, akivel táncolt a magyarban. Ők megegyeztek együtt, hogy az egyik megy az egyik fiúhoz, s a másik a másik fiúhoz, s akkor aztán járták a lassút a leánnyal (Sebő 1997: 323–4). A régi páros táncok között Martin György osztályozásában a lassú sétáló páros táncok típusainak egyike a Széki lassú (idézi Sebő 1997: 83)- Sebő Ferenc megjegyzése a „Lassú” tempóhoz: „Ez annak a táncnak a neve, amelynek ritmusára a dalt énekelni szokták.” (L. fentebb.) Jellemző a 10 nyolcados ütemekre, hogy az értékek az első három nyolcadhoz adják az ütem második felében a hét további nyolcadot. A hosszabb értékek díszítésekkel is jár(hat)nak. Az „Örömhírt” pontozott negyede a kivétel a negyedik sorban. Ezen a helyen a továbbiakban a „Tulajdon, Szerelmes, Hogy utol (!), Kikapja, Híre sincs, Ó áldott” kifejezések következnek.

6.1. A zenei anyagra vonatkozó megjegyzések érdekében idézzük a kottaképet, mellé a szolmizációs és a ritmikai leírást a hajlítások (melizmák) nélkül.

ré-ré-ré-ré-ré-ré ré-mi-mi-mi mi-ré	ti-ti-ti-tá-tá-tá-ti ti-ti-ti-tá (fermáta) tá-tá-i
szó-szó-szó-szó-szó-szó ti-lá-lá-lá-lá-szó	ti-ti-ti-tá-ti-ti-tá-ti ti-ti-ti-tá (fermáta) tá-tá-ti
fá-lá-lá-dó-ti-lá lá-lá-lá-fá-mi-ré	ti-ti-ti-tá-ti-ti-tá-ti ti-ti-ti-tá-tá-tá-ti
ré-mi-mi-mi-ré-ré ré-lá-lá-lá-lá-lá	ti-ti-tá-ti-ti-ti-tá-ti ti-ti-ti-tá-tá-tá-ti

Szilágyi Erzsébet

SF 33/A/5
Szék (Kolozs)
Csorba János (51)

Gy.: Sebő Ferenc
1972

"Lassú" tempó

1. Szilágyi Erzsébet le-ve-lét meg-ír-ta,
Szerel-mes köny-nyé-vel azt is te-le-sír-ta,
Fi-á-nak a le-vél Prá-ga vá-ro-sá-ba
Ö-röm-hírt vi-szen a szo-mo-rú rab-ság-ba.

Az első sor dallama egyenletes C-ket hoz, lehajló díszítéssel, második felében pedig a C-ről elinduló s oda visszatérő vonalat ír le, közben két előkével. A második sor a C előkéről az F-ig lendül fel, s első felében ott is marad. A

felfele hajlító G után A-ról ereszkedik a keserű dallam F-ig. Így a C-n, majd F-en vezetett indítás kisebb, majd nagyobb ívben hajlik vissza: a sorzáró nagy szekund lefelé lépése imitálja a második sorban az elsőt. A harmadik sor energikusan fellendül B-ig, s visszaereszkedik G-re, majd a sor második felében terceséssel, díszítésekkel, szekundlépésekkel C-re. Erről indul a negyedik sor, egyetlen szekundot emelkedve, majd ereszkedve; s a zárás kvarteséssel érkezik a moll kezdőhangjára, a G-re. A monoton G-k ismétlődése erősíti a szomorú hangulatot.

A dallamvizsgálat arra vezeti az elemzőt, hogy a tizenkét szótagos sorokat 6 + 6 szótagos részre oszló frázisokban lássa. Ezeket a félsorokat a második sorban előke köti össze: a nyelvi anyag szempontjából a „szemével azt is telesírta” összekötésével.

7. A népballadává lett Arany-szöveg elemzéséből az alábbi tanulságokhoz juthatunk:

– A „lassú” jó lehetőségeket kínált az átdolgozó számára az eredeti balladában meglévő hangulat hatásos felerősítéséhez.

– A dallam értékmegosztásai, frázisszerkezetei két-két sort egy kompozícióegységbe fognak össze. Az első kettőt kvartpárhuzama jellemzi, a harmadik-negyediket pedig energikusabb, majd erőtlenebb emelkedés-ereszkedés, hangsúlyozott lehajlással.

– A természetes(ebb)en hangzó nyelvi anyag neki való zenei anyaggal párosult az átdolgozás következtében.

A magyar népdalok formálódásának, a változatok alakulásának a folyamatába is bepillantást nyerhet az olvasó a fentiek alapján. Csorba János szavaival: „Hát aztán én tanultam mindenkitől, aki szépen énekelt. Öregebbtől is, fiatalabbtól is, csakhogy aztán én egy ravasz hamisító voltam, mert úgy láttam, hogy sokszor egyikből is vettem el a másikkal is és mikor milyen volt az alkalom, hát két-három népdalból komponáltam én magamnak külön egy-egy éneket, egy-egy nótát, vagy népdalt.” (Részlet a „Bár az emlékezete maradjon meg...” című tévéműsorból, 1972)

IRODALOM

- Bartók Béla 1924/1990. *A magyar népdal. Bartók Béla írásai 5.* Közreadja Révész Dorrit. Editio Musica, Budapest.
- Bartók Béla 1924. *A magyar népdal.* Rózsavölgyi és Társa. Budapest (Reprint: D. Dille 1965.)
- Bartók Béla 1967. *A magyar népdal.* Bartók Béla összegyűjtött írásai I. 101–350 és 826–28. Közreadja Szöllösy András. Zeneműkiadó. Budapest.
- Bartók Béla 2007. *Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény II.* (A I. osztály 417–906) Sajtó alá rendezte Kovács Sándor és Sebő Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Csörsz Rumen István 2009. *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840).* Irodalomtörténeti füzetek 165. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Dobszay László–Szendrey Janka 1988. *A magyar népdaltípusok katalógusa I.* MTA Zenetudományi Intézet. Budapest.
- Járdányi Pál 1961. *Magyar népdaltípusok I-II.* Zeneműkiadó. Budapest.
- Kodály Zoltán 1906/2007. *A magyar népdal strófa-szerkezete.* (Bölcsészdoktori értekezés, kézirat) Magyar Tudományos Akadémia. Kézirattár.
- Kodály Zoltán 2007. *Visszatekintés.* Szerkesztette Bónis Ferenc. Argumentum Kiadó. Budapest. II: 14–46.
- Kodály Zoltán 1952/2000. *A magyar népzene.* A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos. Editio Musica, Budapest (14. kiadás).
- Petőfi S. János 2009. *A szemiotikai textológia megokoltságáról, jellemző jegyeiről és alkalmazásáról.* (Akadémiai székfoglaló előadás.) Magyar Nyelv 105: 129–56, kül. 144–154.
- Sebő Ferenc 1997. *Népzenei olvasókönyv.* Planétás Kiadó. Budapest. Vargyas Lajos 1981: *A magyarság népzeneje.* Zeneműkiadó. Budapest.
- Arany János balladájának szövegforrása: *Arany János összes költeményei I-II.* Szerkesztette Keresztury Dezső. Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1978. I: 248–251.
- A népballada-variáns közlése nyomtatásban: *Sippal-dobbal.* A Sebő Együttes klubjának tájékoztatója. 5. sz. (1975)

BALADA LUI ARANY PRIVITĂ CA BALADĂ POPULARĂ

(Rezumat)

Lucrarea prezintă două texte paralele: balada lui János Arany și prelucrarea acesteia. Balada prelucrată a fost culeasă în 1972, ca baladă populară, de Ferenc Sebő, fiind interpretată de János Csorba (născut la Sic, în anul 1921). Mai întâi, autorul prezintă procesul de formare a baladei populare, redând în acest sens relatarea personală a lui János Csorba. În continuare, se face compararea materialului lexic ale celor două texte, mai apoi autorul compară sonoritatea textelor recitate. Observațiile privind materialul muzical sunt bazate pe notele muzicale, precum și pe descrierea ritmică și solfegică a baladei populare.

ADATTÁR

A HARGITA MEGYEI KÁPOLNÁSFALU HELYNEVEI

Kápolnásfalu (r. Căpâlnița) a Hargita hegység délnyugati lábánál Székelyudvarhelyt Csíkszeredával összekötő út mentén fekszik. A román telepeseiktől megült és a szomszédos Szentegyházasfalutól eltérőleg kápolnával rendelkező falu a *Kápolnás-oláhfalu* nevet kapta (l. 1567: *Masyk Olahfalw*, 1589: *kapolnasolafaluiak*), mely aztán *Kápolnásfalu*-ra rövidült. A lakosság idővel magyarrá lett (Kiss Lajos, FNESz. I. 682). Területe északon a Madarasi Hargitával határos, nyugaton a zetelaki és a fenyédi határ zárja le, délen Homoródszentmárton és Lövete földjeivel érintkezik. A település ma élő névváltozatai: *Kápolnásfalu*, *Kápolnás*, *Kiskápolnás*, *Kicsikápolnás*, *Kicsioláhfalu*. A település határa 3012 hektár. Lakosainak száma 1982-ben, mikor a helyneveket 1980 és 1982 között feljegyeztem, 2180 volt. Az adatokat – a bel- és külterület adatait összesítve – betűrendben sorakozatom fel, zárójelben a szokásos rövidítésekkel, utalva a szóban forgó hely jellegére (e = erdő, ép = épület, fr = falurész, k = kaszáló, l = legelő, p = patak, sz = szántó, u = utca, út).

1. *Agyagas* (sz a falutól északra). 2. *Agyagas ódala* (k). 3. *Akasztófánál* (k, a Csárfán nevű legelő része). 4. *Anna-forrás* (borvízforrás a Kicsi-Homoród pataka bal partján). 5. *Assó-bót* (ép. alszegi üzlet). 6. *Assó-Küslikat* (sz, a Küslikat része). 7. *Asszég* (a falu alsó része). 8. *Asszegi keresztfa* (keresztfa az országút mellett). 9. *Aszalás* (e, k a Hargita oldalában. Régebben fenyőerdő, ma irtásos hely). 10. *Aszalás feje* (e, az Aszalás északi, magas része). 11. *Azsag* (l, Siekő és a Bükk feje része). 12. *Azsag úttya* (ú). 13. *Altíz* (lásd Alszeg). 14. *Balla pataka* (időszakos vízfolyás árka, k; Pál kertjétől a Vizlokon át a Csonka patakáig húzódik). 15. *Balások uccája* (u). 16. *Bálint István csorgaja* (forrás a Csárfán és a Felszegi tilalmas északi határánál). 17. *Bálintok uccája* (u). 18. *Besső temető* (a katolikus temető része). 19. *Bence-kert* (k, Csárfántól északra, a Csonka patakától jobbra eső bekerített k.) 20. *Bence-kerti kút* (kút a Bence-kertben). 21. *Benkő* (sz, a Hegyi út és a Csonka pataka között). 22. *Besső-tó* (az országút jobb oldalán lévő mocsár, hajdan tó volt). 23. *Besső ucca* (a Csonka patakához közelebb eső utca). 24. *Bernát Pistiéék uccája* (zsákutca). 25. *Bivaljáró* (lejtős sikátor a Lok irányába, itt jár a bivalycsorda). 26. *Bikakert* (fr a Lokban, ma beépített terület, hajdan ide rekesztették a bikákat). 27. *Bedő-kert* (sz az országúttól északra). 28. *Bordás Márton/ ~ban* (k a Bozlék és a Láz között). 29. *Borozdaji főd* (sz a Gyepűtől a Csonka felé). 30. *Borvíz* (a felszegi borvízforrás). 31. *Bot Álóziék utcája* (az országúttal párhuzamos, lejtős uca). 32. *Bot Józsi kertye* (sz, a Küslikat északi része). 33. *Botok kertye* (ez a Kicsi-Homoród pataka fölött). 34. *Botok teteje* (azonos a Botok kertje névvel). 35. *Botok úttya* (u a Salamástól északra). 36. *Botok loka* (k, a Kicsi-Homoród patakának környéke). 37. *Borvíz fenyeje* (e, k a Felszegi borvíztől a Csonka felé). 38. *Borvíz keresztfa* (keresztfa a Felszegi borvíz mellett). 39. *Borvíz pajtája* (sz a Felszegi borvíztől északra; hajdan istálló állt itt). 40.

Bozlék: Macskalék (k, a Láz és a Kicsi-Déllő között). 41. *Bükk* (e, k a Bence-kerttől északra). 42. *Bükk farka* (l, a Bükk keleti része). 43. *Bükk feje* (e, a Bükk legkiemelkedőbb része). 44. *Bükk mocsárja* (l, mocsaras hely a Bükk farka és a Málnavész között). 45. *Cekend-tető: Cekend teteje* (l a Székelyudvarhely felé vezető fennsík). 46. *Csárfán* (l, k a falu felszegei részétől északra). 47. *Csárfán feje* (l, a hely magasabban fekvő része). 48. *Csárfáni út* (u, a Felszegei piactól Csárfán felé vezet). 49. *Cséfán* (k, az országúttól délre a Pajtahelyig húzódik). 50. *Cserépcsűr* (l, kisebb terület neve a Csárfánban; hajdan cserépgyár működött itt, a cserepet a csűrben szárították, tárolták). 51. *Csere sátéja* (k, a Siekő és a Kicsi-kő közötti mocsaras hely). 52. *Cserés-kert* (sz, k a falu északkeleti határában). 53. *Cseréskerti út* (u, az Oláhok temetőjétől a Cserés-kertbe vezet). 54. *Csihányos* (k, e magaslat a Hargita déli oldalán). 55. *Csihányos kúttya* (bővízű havasi forrás a Csihányosban). 56. *Csikifjak uccája* (a Nagyútnak a Hegyi keresztfától a Kondorok utcájáig terjedő szakasza). 57. *Csiki-kert* (sz, a Kerülő fölött). 58. *Csiki Lacijék uccája* (Bot Alóziék utcából a Tanórok irányába vezető zsákutca). 59. *Csonka* (k, e, a falutól északra, a Felszegei borvíz feletti fennsík). 60. *Csonkakő* (kőszikla a Csonka nevű határrészben). 61. *Csonkakő ajja* (sz). 62. *Csonka loka* (k, a Csonka pataka felső folyásának tájéka). 63. *Csonka pataka: Patak* (p). 64. *Csordanyoma úttya* (Csordanyomán átvezető út). 66. *Csorda ucca: Elekesék uccája* (a felszegei tehéncsorda terelő utcája). 67. *Cső* (fenyőerdő a Csihányos és a Heveder között). 68. *Cső szággya* (e, a völgy elülső, bevezető része). 69. *Délefüggő* (k a Bükkmocsártól északra, déli irányban lejt). 70. *Déllő* (l, az állatok delelő helye a Lázon). 71. *Denelék kúttya* (forrás az Ördögtő délnyugati részén). 72. *Dézkás-kút* (azonos név a Csihányos kútjával). 73. *Disznyópajta loka* (e, a Salamástól északra). 74. *Dobogó* (k a Falbükk és a Pettyen között). 75. *Dobos Kárujék uccája* (a szérűre vezető utca). 76. *Dobosok erdeje* (e, k Borvíz pajtája és a Kicsikert sarka között). 77. *Domb* (fr, a Középszeg nyugati, magasabban fekvő része). 78. *Dombi ucca* (u, a Csikifjak utcájától a Bihaljáróig terjed). 79. *Dögkút* (l, régen itt földelték el az elpusztult állatokat). 80. *Döglesztő* (e, meredek oldal). 81. *Egörsűrű* (k a Lázi úttól északra Mihály fenyéje és a Láz között). 82. *Elekösök uccája* (azonos a Csorda utcával). 83. *Endős-bükk* (e, a Bükk kiemelkedő része). 84. *Erdőszéj* (k, sz a Pajtahely és a hetesfü között). 85. *Falbükk* (k, a Kicsi-kert sarkától nyugatra). 86. *Falu cseréje* (ültetett csereerdő volt, ma fenyves). 87. *Farkaséknál* (kis tér az Alszegeben). 88. *Faragókő pataka* (p, Csonka patakának jobboldali ága a patak forrásvidékén). 89. *Fődeles-kút* (ma forrás a Lövetei lázban). 90. *Fejéredő* (e a Bükk és a Bozlék között). 91. *Fejérkút* (sz a Hegyi út és a Vizlok között). 92. *Fejérkút kúttya* (forrás a Fejérkút nevű határrészben). 93. *Fejérmaté ucca* (u, a Felszeg felé vezet). 94. *Fösső bót* (ép, üzlet a Felszegeben). 95. *Fösső-kert* (sz a Ladomér és a Gyepjü között). 96. *Fösső-Küslikat* (k, sz, a Küslikat felső, a Mihály fenyéje felé eső része). 97. *Fösső-Láz* (k, a Láz északi része). 98. *Fösső-Tanórok* (k a Ladomér pataka körül). 99. *Fösszeg* (fr, a falu északi, magasabban fekvő része). 100. *Fösszegei borvíz* (borvízforrás a Csonka pataka jobb partján). 101. *Fösszegei borvíznél* (k, sz a felszegei borvízforrás környékén). 102. *Fösszegei piac* (kör alakú tér a Felszegeben). 103. *Fösszegei-Tilalmas* (k, a Tilalmas része). 104. *Féltíz* (azonos Fösszeg névvel). 105. *Fenyédi* (fenyőerdő, melyet Fenyéd községtől vásárolt a közbirtokosság). 106. *Fenyéd feje* (e, a Fenyédi kiemelkedő része). 107. *Fenyédfeji borvíz* (borvízforrás Fenyéd feje nevű határrészben). 108. *Fenyéd pataka: Fenyéd vize* (p, a Fenyéd fejében ered). 109. *Fenyőszéj* (azonos az Erdőszéj nevű határrésszel). 110. *Ferenc Mihályék uccája* (u, a templom piacától a Domb irányába

vezet). 111. *Fosóka borvíz* (azonos az Anna-forrás nevű borvízforrással). 112. *Fődvár* (l a Rákos-Homoród pataka és az országút között). 113. *Gábor Jánosék uccája* (u, az Alszegei keresztfától a Vízlokba vezet). 114. *Gatyaszár ucca: Szöllősi ucca: Ladamér ucca* (Fejér Máté utca jobboldali, a Felső-kertbe vezető mellékutcája). 115. *Gergéfiak uccája* (az Új utat a Cseréskerti úttal köti össze). 116. *Gödrös* (k, e a Málnavész sarka és a Falu cseréje között). 117. *Gödrös csorgaja: Bálint István csorgaja* (forrás). 118. *Gödrös loka* (k a Gödrös nyugati részén). 119. *Gödrös sorka* (k, a Gödrösnek a Falu cseréjébe benyúló része). 120. *Gödrös útya* (u). 121. *Gyepjű* (sz, Csonka loka mellett). 122. *Gyepjű keresztfája* (keresztfa Gyepjű közepén). 123. *György Kálmán borvize* (borvízforrás Ilonavölgy és a Nagy-Homoród pataka között). 124. *Gyula Lajosék uccája* (a Domb irányába vezet). 125. *Halas-patak* (p, a Rákos-Homoród patakának mellékága és a körülötte lévő legelő). 126. *Halomnál* (k a Fejérút és a Lövetei láz között). 127. *Határpatak* (árok a Fejérkút és a Lövetei láz között). 128. *Havasbali (!) kert* (k, havasi tisztás Csonkakő és Oltárkő mezeje között). 129. *Hégy – Hégyén* (sz, az országúttól délre). 130. *Hégyeskő* (kőszikla a Fenyédi és a Fenyéd feje között). 131. *Hégyódal* (sz a Hegy keleti oldalán). 132. *Hégyi keresztfa* (keresztfa az országút és a Hegyi Út találkozásánál). 133. *Hégy útja* (u, a Hegy határrészen át a Lövetei lázba vezet). 134. *Hetesfű* (k a Pajtahely, Ördögő és Gödrös között). 135. *Hevedér* (e a Csihányos és a Döglesztő között). 136. *Hevedér ódala* (e). 137. *Hevedér teteje* (erdei tisztás). 138. *Hidmérlegnél* (ép, tér). 139. *Homoród* (kis település Kápolnásfalutól délnyugatra, az országút mellett a Rákos-, a Szén- és a Kicsi-Homoród bal partján). 141. *Homoródfürdő* (Kápolnásfalutól délnyugat felé, a Kis-Homoródnak egyik oldalvölgyében lévő fürdőhely). 142. *Homoródi kápolna* (az országút közvetlen közelében található kápolnát gr. Lázár János építtette 1765-ben). 143. *Homoród ódala* (e, az Ilonavölgy nyugati lejtője). 144. *Homoród loka* (k, az Ilonavölgy folytatása). 145. *Homoród-tető* (l a Cserés-kert és a Bükk farka között). 146. *Hosszú Józsi csapása* (e a Rákos-Homoród feje mellett). 147. *Hősök sírja* (emlékmű). 148. *Húvögy* (sz, k). 149. *Húvögy keresztfája* (keresztfa a Hú-vögy sorka és a Pál kertje között). 150. *Húvögy ódala* (sz, k, a Húvögy keleti lejtője). 151. *Húvögy pataka* (a patak Kápolnásfalu és Szentegyháza határát képezi). 152. *Húvögy sorka* (sz, a Húvögy délnyugati része az országútig). 153. *Ilona-vögy* (e, a Nagy-Homoró patakának a völgye). 154. *Ilona-völgyi borvíz* (forrás). 155. *Jakócs-kert* (k a Dobosok erdejétől délre). 156. *Jó borvíz* (borvízforrás a Fenyéd feje nevű erdőben). 157. *Kabána* (turistaház az országút és a Régi út kereszteződésénél). 158. *Kápolna* (kápolna a Külső temetőben). 159. *Karé* (e, az Ilonavölgy fölött húzódik végig). 160. *Kati-lik* (l, a Csonka déli része). 161. *Kazán sorka* (e a Heveder és a Döglesztő között). 162. *Kénosi* (e, k a bányai és a szentmártoni erdők között; a közbirtokosság kénosiaktól vásárolta meg). 163. *Kerek-mező* (tisztás a Hegyeskőtől délkeletre). 164. *Kerülő* (u, Kicsi-Homoród lokát a Nagyúttal köti össze). 165. *Kétárok köze* (k a Hegy, a Pajtahely és a Cséfán nevű határrészek között). 166. *Kétbükk köze* (l a Bükk feje és Endes-bükk között). 167. *Kétkert köze* (u az Orbánok kertje és a Deszkás-kert között). 168. *Kicsi-bükk* (e, l a Láz felső részén a Rákos-Homoród patakától balra). 169. *Kicsi-bükk eleje* (l). 170. *Kicsi-Déllő* (l a Láz pataka elején). 171. *Kicsi-égör* (k a Gyepjű és Borvíz loka között). 172. *Kicsi-Fődvár* (l a Rákos-Homoród pataka és a Szén-Homoród pataka között). 173. *Kicsi-Homoród* (fr, Homoród falu délnyugati része). 174. *Kicsi-Homoród loka* (fr). 175. *Kicsi-Homoród pataka* (p). 176. *Kicsi-Homoród teteje* (l). 177. *Kicsi-kert sorka* (k a Felszegei borvíz és a Csonka között). 178. *Kicsi-ré* (k, a Ré 'rét' része). 179. *Kicsi-tó* (azonos a Besső-tóval). 180.

Kicsi ucca (u az Alszezi keresztfától keletre). 181. *Küslikat* (sz a Kövespatak és a Csordanyom között). 182. *Küslikat ódala* (e). 183. *Küslikat teteje* (l). 184. *Küslikat sorka* (e). 185. *Küslikat tója* (mocsár). 186. *Kondorok uccája* (u, a Dombi utca mellékutcája). 187. *Kosár-kert: Kosár-tető* (sz a Hűvölgytől az Országútig). 188. *Kőmocsár* (k, köves, mocsaras hely). 189. *Köves-patak* (árok, időszakos vízfolyás). 190. *Köz* (u a Belső utca és a Külső utca között). 191. *Középszeg: Középtíz* (fr). 192. *Községháza* (ép a Piac északi oldalán). 193. *Kultúr* (ép, a Művelődés háza). 194. *Küsső-temető* (u a Felszeg keleti oldalán). 197. *Ladamér* (p, átszeli a belterületet). 198. *Laji Anti gyepjűje* (k, a Gyepjú része). 199. *Lajos-kút* (forrás a Felszezi tilalmasban). 200. *Lapijas* (k a Csonka lokától északkeletre). 201. *Láz* (l, k, sz, a Rákos-Homoród és Halas-patak környéke). 202. *Lenősdomb* (l a Láz deli részén). 203. *Lobogó: Lobogó borvíz* (forrás az országút és a Kicsi-Homoród pataka között). 204. *Lok: Kicsi-Homoród loka* (különálló falurész a Kicsi-Homoród mentén). 205. *Loki ucca* (u). 206. *Lövetei láz* (k, Lövététől megvásárolt földek). 207. *Macskalik* (k). 208. *Mánavéc* (k, e Bükk farka és Kőmocsár között). 209. *Mánavéc teteje* (k). 210. *Mánavéc sarka* (sz). 211. *Mánavéc-sorka úttya* (u). 212. *Malom-ódal* (k a falu és a Vízlók között). 213. *Márjaforrás* (borvízforrás). 214. *Márton Ferijék uccája* (u, a Vízlókba vezet). 215. *Máté mezeje* (l az Agyagastól nyugatra). 216. *Medvefőrőd* (e az Órasztalától északra). 217. *Meleg-patak* (l a Kicsi-Dellő nyugati részén). 218. *Miháj fenyeye* (sz, k a Csordanyoma és Egörsűrű között). 219. *Miháj-fenyeye csorgaja* (forrás). 220. *Mihájancsi szállása* (l a Földvár és a Lenős-domb között). 221. *Miháj vögye* (sz, k). 222. *Mita kúttya* (forrás a Csihányos kútján fejlül). 223. *Magyarós* (k a Csonka lokától északra). 224. *Nagy-Dellő* (l a Rákos-Homoród patakától északra). 225. *Nagy-egör* (l a Cekend tetején a Régi úttól délre). 226. *Nagy-Földvár* (azonos a Földvár névvel). 227. *Nagyhomoród* (település). 228. *Nagyhomoród loka* (k). 229. *Nagyhomoród pataka* (az egyesült Rákos-, Szén- és Kicsi-Homoród patakának közös neve). 230. *Nagy-ré* (k, a Ré 'rét' része). 231. *Nagy-kert* (k). 232. *Nagy-mező* (l). 233. *Nagy-mező tója* (mocsaras hely). 234. *Nagy-tó* (azonos a Küsső-tó elnevezéssel). 235. *Nyáras-ódal* (l a Lok és a Kicsi-Homoród-tető között). 236. *Nagyút* (u, az országúttól a Templom piacáig húzódik). 237. *Nyírőspok* (fr). 238. *Nyír úttya* (u, a Tanorokhely felé vezet). 239. *Nyírúttyanál* (sz a Nyír úttya körül). 240. *Nyírúttya teteje* (sz). 241. *Odorhej* (k a Falbükktől keletre). 242. *Oláh-temető: Oláhok temeteje* (ma tér a Balázatok utcája, a Cseréskerti utca és a Dombi utca találkozásánál). 243. *Oltárkő* (magas kőszikla a Csihányostól északra). 244. *Oltárkő mezeje* (l, havasi tisztás). 245. *Orbán Laji dombja* (k az Orbánok kertje felső végénél). 246. *Orbánok kertye* (sz a Kicsi-Homoród tetején). 247. *Orbánok uccája* (u). 248. *Orotás* (sz az országút északi oldalán). 249. *Orotás loka* (k). 250. *Orotás ódala* (k, sz). 251. *Ördög-tó* (k, sz a Fehérkút és a Hetesfü között, közepén mocsár van, régen tó volt). 252. *Ördögtó tója* (mocsaras hely az Ördögtóban). 253. *Padott út* (lepadolt út a Cső és a Heveder között). 254. *Pajtahej* (k, sz a Kétárok köze és a Hetesfü között). 255. *Pajtás-kert* (a Felszezi borvíz és a Külső utca között). 256. *Páll Emris borvize* (borvízforrás a Vécfarki borvíz és a Lobogó borvíz között). 257. *Pá keresztfája* (keresztfa a Pál kertje északnyugati részén). 258. *Pá kertye* (k, sz a Vízlók és a falu között). 259. *Pá-kertye úttya* (u). 260. *Pétör Istán kertye* (k a Pajtás-kert és a Felszezi borvíz között). 261. *Pétör Kárujék uccája* (u, a Cserés-kerti utcát az Új úttal köti össze). 262. *Pétör Pálék uccája* (u, párhuzamos a Gábor Jánosék utcájával). 263. *Pető réttye* (k a Csárfán és a Pottyán között). 264. *Pijac* (tér a községháza és az iskola előtt). 265. *Pottyon* (k, e a Bükk feje és az Aszalás között). 266. *Pottyon pataka: Szégház pataka* (p). 267. *Póznafa csapás* (a

villanyvezeték oszlopainak vonala). 268. *Puszt*a (k a Tófalva és a Felső-kert között). 269. *Rákos-Homoród feje* (a patak forrásvidéke és a körülötte lévő erdő és kaszáló). 270. *Rákos-Homoród pataka* (a patak a Hargita délnyugati lejtőjén a Rákos-Homoród feje nevű helyen ered, átfolyik a Láz meg a Földvár nevű helyeken és Homoródfürdőnél egyesül a Szén-Homoród patakával, majd a Kicsi-Homoród patakával, s az egyesült patakok neve a továbbiakban: Nagy-Homoród pataka). 271. *Régi iskola* (ép. a templom mellett, 1899-ben építették). 272. *Régi út* (a régi országút neve). 273. *Ré* (k, a Vizlokban a Csonka pataka mentén lévő rét). 274. *Salamás* (e, k Sielkőtől a lokodi határ között). 275. *Sáté* (k, mocsaras hely a Felszegi borvíz és a falu között). 276. *Süjkekő* (l, k az Aszag útjától délre). 277. *Sikattyus tilalmas* (k, a Felszegi tilalmas része). 278. *Simó Birták uccája* (az országútból elágazó zsákutca). 279. *Sopárkút* (l a Cekend tetőn Nagy-mezőtől délre). 280. *Sopárkút sorka* (l). 281. *Sopárkút vállúja* (forrás és itató). 282. *Súgó pataka* (p a Rákos-Homoród patakától nyugatra). 283. *Suhar* (k, sz az Egörsűrű és a Mihály feje között). 284. *Suadás* (Várhely szakadékos oldala). 285. *Szabó-domb: Szabó-kert* (beépítetlen kert a faluban). 286. *Szabódombi ucca* (u). 287. *Szarkáji* (k, e a Falbükk és az Aszalás között). 288. *Széktava* (k, sz a Pajtahely és a Hetesfü között). 289. *Széktava tója* (mocsaras hely). 290. *Szén-Homoród – Szé-Homoród – Széj-Homoród – Szél-Homoród* (k az Egörsűrű és az Alszegi tilalmas között). 291. *Szé-Homoród kúttya* (forrás). 291. *Szé-Homoród pataka – Szén-Homoród pataka* (p, a Hargitából Homoródfürdő irányába folyó patakok közül a középső). 292. *Szövetkőzet: Fösső-bót* (ép). 293. *Tamás Jánosék uccája* (u, a Kicsi utca alsó végétől északra). 294. *Táncoló mező* (tisztás Homoródfürdő és Sopárkút között). 295. *Tanórok* (fr, a falu közepén beépítetlen vizenyős terület). 296. *Tanórokhej* (sz a Hegy és Fejérkút között). 297. *Tanórok ucca* (u). 298. *Táslok* (k a Gyepjű és a Csonka között). 299. *Tekerődő* (e a Bükkben). 300. *Tekerődő vállúja* (forrás és itató). 301. *Telekódal* (sz, a Vizlok és a Tanórokhely között). 302. *Temető* (lásd Belső- és Külső-temető). 303. *Temető ucca* (a temetőbe vezet). 304. *Templom* (ép, 1752-ben épült). 305. *Templom pijacca* (a templom előtti tér). 306. *Térbükk* (e az Ördög és a Gödrös között). 307. *Tilalmas* (sz, k, e, az Alszegi és a Felszegi tilalmas együttes neve). 308. *Tilalmas rése* (a kerítésnek az a mozgatható rése, amely eltorlaszolja a bejáratot). 309. *Tófalva: Tófali tiz* (fr). 310. *Tófali ucca* (u). 311. *Tópataka* (p, Tófalván folyik át és a Csonka patakába ömlik). 312. *Tótok uccája* (u). 313. *Tögyeshát* (l a Máté mezejétől északra). 314. *Tögyeskert* (a Tögyeshát része). 315. *Újfogás* (k a Csárfán nyugati részén). 316. *Új iskola* (ép). 317. *Úrasztala: Ebédlőkő* (kő). 317. *Vajas-ösvény* (ösvény). 318. *Várhej* (l, a Cekend-tető keleti részén az országút és a régi út közötti domb környéke). 319. *Várhej teteje* (l). 320. *Veres* (kocsma). 321. *Véc* (sz, k az Orotás és a Vészfarka között). 322. *Vécfarka* (sz). 323. *Vécfarka lokja* (k). 324. *Vécfarka ódala* (k). 325. *Vécfarka sorka* (k). 326. *Vécfarki borvíz* (borvízforrás). 327. *Virgó* (k, Szentegyházsfaluval határos). 328. *Vízlok* (k, a Csonka patakának völgye). 329. *Vögyes-csorgó* (forrás a Szarkái határrészben).

GYÖRGY JÓZSEF

SZEMLE

ISTVÁN BARTÓK (ed.) **Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary.**
Ed. by. Universitas Publishing House. Bp., 2005. 138 lap.

Hogy a nyelvében-kultúrájában oly egyedi magyarság mekkora erő kifejtéssel próbált beilleszkedni az európai környezetbe, azt a had- és politikátörténetből tudjuk, de ugyanilyen jelentős forrás erre a művelődés-, irodalom- és tudománytörténet is. Hiszen paradox módon tudjuk meg – az Universitas kiadónál a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének közreműködésével megjelent kötet bevezetőjéből –, hogy éppen ebben, a nyelvében is idegen országban, és nem az újlatin nyelvek egyikét-másikat beszélőkben szolgált hivatalos nyelvként a latin a legtovább, mintegy kilenc és fél századon át, 1844-ig. Európa utolsó latin nyelvű újságja, az *Ephemerides Posonienses* Pozsonyban jelent meg 1838-ig. Érthető ez, hiszen idegensége-mássága készítette az ország írástudóit, hogy görcsösen ragaszkodjanak ahhoz a nyelvi közeghez, amely révén országuk belekapcsolódhatott a „közösbe”, a nemzetközileg érthetőbe, és így szerves része lehetett az európai kultúráteremtésnek. Ugyanakkor a sok nemzetiségnek otthont adó Kárpát-medence kommunikációs nehézségeire is megoldást kínált „mindannyiunk lingua paterná”-ja (55).

A latin nyelvű filológia, irodalom- és tudománytörténet ezirányú törekvéseiről ad velős, lényegretörő összefoglalót *A magyarországi neolatin tanulmányok történetének kézikönyve* a napjainkban, ha nem is olyan nagy térhódítással, de sok szempontból a latin hajdani szerepkörét átvenni igyekvő nyelven: angolul. A fordítás Földes György munkája.

A 2005-ben megjelent gyűjteménnyel a 2006-ban Magyarországon megrendezett, 13. Neolatin Világkongresszusra készültek a szerzők, klasszikus és neolatin filológusok, történészek, irodalomtörténészek: Bartók István, Guitman Barnabás, Kiss Farkas Gábor, Havas László, Knapp Éva, Takács László és Tüskés Gábor stb. Ezek a szerzők ugyanúgy a külföld számára igyekeztek felmutatni azt, amit hazájuk a századok során teremni tudott és tud, mint azok tették és teszik, akikről beszámolnak, hiszen „[...] Czvittinger és Rotarides idegen országokat akartak tájékoztatni műveik által [...]” (45), és „a *historia litteraria* körébe tartozó művek jelentős része a magyar kultúrát és tudományosságot lebecsülő külföldi vélemények cáfolatára, mintegy önvédelemből, igazolásként jött létre”. – az angol szöveg magyar fordítását a Knapp Éva – Tüskés Gábor *Sedes Musarum*¹ című könyvéből idézzük, hiszen a *Companion* XVIII. századi kutatásokról szóló fejezetét az

---

¹ Knapp Éva – Tüskés Gábor. *Sedes Musarum. Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon.* Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2009. 49–50. – Itt kell felhívunk az olvasó figyelmét egy, a szerkesztőség hibájából származó tévedésre. A fent idézett könyv ismertetőjét nem Szörényi László, a könyv lektora, hanem **Bányász Melinda** írta (NyIrK. LIV [2010], 183–7). A tévedésért az érintettek elnézését kérjük (M.L.).

említett szerzők ebben a 2009-ben megjelent könyvükben bővítik részletesebb beszámolóvá.

A kézikönyv – a műfaj egyik fajtájának megfelelően – jól áttekinthető módon, kronológiai sorrendet követve tagolja a fejezeteket, hiszen a cél tömör összegzése, rendszerezése a magyarországi neolatin filológia eddigi, csaknem ötszáz éves eredményeinek. A szerzők röviden ismertetik a magyarországi történelmi viszonyokat is, hogy az ebből fakadó irodalmi-tudományos sajátosságok az idegen nyelvű kutatók számára is láthatóvá váljanak. Mindezen célokat a szakterminusok rövid értelmezésével is szolgálják (például a *historia* és *res litteraria* fogalmak magyarázatával). „Quod legerent omnes, quondam dabat Itala tellus,/ Nunc e Pannonia carmina missa legit.” – Janus Pannonius *Laus Pannoniae* című verséből választott latin sorok vezetik be az összefoglalót a *Bevezető*ben, majd a szerkesztő a magyarországi neolatin filológiával valamilyen módon kapcsolatban levő szerzők pályáját és munkásságát rendszerezi két részben (kitérve a fontosabb magyar nyelvű alkotásokra is), általában rövid összeggzéssel a fejezetek végén.

Az első rész címe *A magyarországi neolatin tanulmányok története*. Ezen belül Guitman Barnabás a XV–XVI. századról számol be; nemcsak a Janus Pannoniushoz és Balassi Bálinthoz mérhető jelentőségű vagy ismertségű alkotókról, hanem a kifejezetten tudós-filológiai munkásságot felvállaló szerzőkről is, és ezek külföldi kapcsolatairól; Erasmus és Melanchton magyarországi barátairól, levelezőtársaairól, Luxemburgi Zsigmond és Mátyás király udvarában alkotó humanistákról, az Alpokon innen való első humanista érdekltségű könyvtár alapítójáról, Mátyás királyról, vagy a rigurózus filológus és szintén könyvtáralapító Vitéz Jánosról. Mindazokról, akik hozzájárultak ahhoz, hogy fordításaikkal, különböző korábbi vagy korukbeli művek (nyelvtanok, lexikonok, szótárak, versek) kiadásával, rendszerezésével, javításával Magyarországot *sedes musarum*má változtassák. E témához kapcsolható az utolsó fejezet – némileg más tekintetben Francesco Maturanzio és Callimachus Experiens magyar vonatkozású műveiről, Szalkai László csillagászattal, zeneelmélettel, retorikával kapcsolatos iskolás jegyzeteiről, Lackner Kristóf késő humanista római jogászról, soproni polgármesterről, íróról szóló magállapításaival.

Bartók István a XVII. századról nyújt képet *Latin szövegek az egyház és iskola szolgálatában* címmel, arról a századról, melyben a legtöbb mű megírása valamilyen vallásos szükségletre vagy nevelő céllal született, mint a rengeteg tankönyv és retorikai-logikai segédkönyv, valamint a szintén gyakorlati céllal született, törvénykezéssel kapcsolatos kompilációs művek, fordítások sokasága. Knapp Éva és Tuskés Gábor *A neolatin filológia és nemzeti irodalomtörténet-írás előzményei* címmel a téma XVIII. századi eredményeit mutatja be. Ez a század szoroson megelőzte azt a korszakot, melyben az irodalomtörténet nemzeti tudományággá fejlődött, és melyre a különböző munkák újra meg újra való kiadása, gondozása volt a leginkább jellemző. A szerzők a rendszerezés szempontjából a *historia litteraria* legfontosabb területeit veszik, s ilyen felosztásban mutatják be a különböző műveket.

Ex ancilla domina címen a XIX. század ezirányú tudományos törekvéseiről értesít Takács László, mint olyan a korszakról, amelyben a történelmi fejlemények révén a nemzeti öntudat kialakulásának és megerősödésének köszönhetően a filológia is alárendelődik a múlt kutatásának, a kor egyik legfontosabb feladatának (*Philologia est ancilla Historiae* – jelzi egy fejezetcím), s ennek következtében számos nemzeti-történelmi és

egyháztörténeti munkákat hozta létre. A XIX. század végére Ábel Jenő munkásságának köszönhetően a klasszikus és neolatin filológia a humán tudományok „úrnőjévé” nővi ki magát (63): Pesten megalakul a görög-latin filológiai tanszék, a Budapesti Filológiai Társaság és útjára indul az Egyetemes Filológiai Közlöny.

Kiss Farkas Gábor a XX. század első feléről tájékoztat mint a klasszikus és neolatin filológia különválásának idejéről Hegedűs Istvánnak, Huszti Józsefnek és tanítványainak, – kiemelten – Juhász Lászlónak és Kardos Tibornak a neolatin filológia önálló tudománnyá alakulásához vezető úttörését hangsúlyozva. Amint a klasszikus irodalomkutatás többnyire a Nietzsche hatására történő újraértelmezések révén lassan elveszti kiváltságos mivoltát, Magyarországon a trianoni békeszerződés döntéseinek következményei is hozzájárulnak ahhoz, hogy a kutatók mindikább a nemzeti érdekű – latin nyelvű, többnyire a humanista irodalmat részesítsék előnyben. A kommunizmus hatására az antik és humanista latinitás kutatása is megszenvedti a rendszer megszorító intézkedéseit. De téves képet alkotunk ez idők tudományos-filológiai vonatkozásairól – hangsúlyozza Kiss Farkas Gábor –, ha nem vesszük figyelembe, hogy mindennek ellenére, eleinte a nemzetközi fórumoktól elszigetelten, de mégiscsak létrejövő eredményeket.

Az első rész utolsó fejezete Havas László munkája, amelyben a XX. század második felében és a jelenben végzett kutatásokról számol be, arról a folyamatról, amelyben e tudomány magyarországi ága a nemzetközi irány szerves részévé lett. Röviden bemutatja a fontosabb anyaországi – a budapesti, debreceni, szegedi, pécsi, miskolci, piliscsabai – egyetemeken végzett neolatin irodalmi kutatásokat és kutatási lehetőségeket, a Magyar Tudományos Akadémia e tudomány terén jelentősebbet alkotó intézményeit, könyv- és (ok)levéltárakat, folyóiratokat, a XX. századi latin nyelvű irodalmat és pár szóban a Magyarország jelenlegi határain kívül eső, magyar neolatin kutatások legnagyobbjait. A fejezet utolsó mozzanataként a IANLS² nemzeti ernyőszervezetét, a 2000-ben alakult Hungaria Latina – Societas Neolatina Hungariae-t, a Magyar Neolatin Egyesületet mutatja be, és annak *Camoena Hungaricae* című, az Irodalomtörténeti Közlemények mellékleteként megjelenő folyóiratáról értesít. (Ami a XX. századi neolatin irodalom magyarországi teljesítményeit illeti, Lénárd Sándor latin *Micimackó*-fordítását és Françoise Sagan *Bonjour tristesse* című könyvének latinra ültetését, Garai István latin nyelvű verseit emeli ki a viszonylag kevés XX. századi magyarországi neolatin irodalmi alkotás közül.)

Mindez úgy kerül rendszerezésre, hogy könnyen áttekinthető segédkönyve legyen e tudományág kezdő kutatói, bölcsészhallgatók, de leginkább az első számú célközönség – külföldi kutatók vagy egyszerűen: olvasók számára.

A második rész a *Neolatin filológusok kisenciklopédiája*, melyben betűrendben mutatják be a szerzők e tudományág legnagyobb művelőit: a XIX. századi klasszika-filológus Ábel Jenő, a XVI. századi Stephanus Arator (Szántó István), Brenner Martin XVI. századi lutheránus orvos, lelkész és humanista filológus és a XX. századi Tarnai Andor, Szörényi László, Bartók István és Tüskés Gábor így kerül egyazon listára.

A kiadványban a jobb megértést, tájékozódást és a magyarországi neolatin irodalommal és kultúrával való ismerkedést Békés Enikőtől válogatott stílusos képek is szolgálják. A címlapon igencsak találóan Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae historico*

² International Association for Neo-Latin Studies (Nemzetközi Neolatin Társaság)

geographica című művében található, *Magyarország allegóriája* című, Andreas és Josef Schmutzer rézkarca látható. E két művésznek ugyanebben a műben, a harmadik kötet címlapjáról származó, *Mátyás király allegóriája* című alkotása is felbukkan, Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium manuale Latino-Ungaricum et Ungarico-Latino-Germanicum*-ának címlapját díszítő *A szorgalom allegóriája* című kép, *Johannes Sambucus kutyájával, Bombóval* az *Emblemata* című emblémagyűjteményből való illusztráció – hogy csak egy párat említsünk. A személy- és földrajzi nevek mutatóját *Hungaria Latina* cím alatt „Index urbium Regni Hungariae ...” helynévazonosító követi, amelyben a Magyar Királyság e műben említett városainak jegyzékét, azok latin, magyar, román, szlovák valamint német nyelvű megfelelőit találjuk.

Kis terjedelmű, a magyarországi latinítással kapcsolatos alapvető ismereteket közlő füzet ez az összeállítás. Külön lapalji jegyzettel vagy fejezet végi jegyzetapparátussal nem rendelkezik, hiszen a célnak megfelel az említett művekkel kapcsolatos filológiai adatoknak a szövegtestben való közlése is: kézikönyvről van szó, a témával kapcsolatos ismereteknek lényegi közléséről. Igazából rengeteg, az irodalomszerető nagyközönség és külföldi kutatók számára ismerős és ismeretlen név és mű szöveges-elméleti keretbe foglalt lajstroma e könyv: Vitéz János, Ivanich Pál, Megyericsi János, Eck Bálint, Nagyszombati Márton, Kassai Antoninus János, Bartholomeus Frankofordinus Pannonius, Hagymási Bálint, Andreas Hess, Sylvester János, Brodarics István, Gyalui Torda Zsigmond, Magyi Sebestyén, Thúróczy János, Oláh Miklós, Mossóczi Zakariás, Károli Gáspár, Johannes Honterus, Martonfalvi Tóth György, Buzinkai Mihály, Régeni Mihály, Szentiványi Márton, Hevenesi Gábor, Szenci Molnár Albert, Szenci Kertész Ábrahám, Haner György, Burius János, Rezik János, Debreceni Ember Pál, Enyedi György, Pázmány Péter, Bayer János, Czabán Izsák, Thuri György, Apáczai Csere János, Dobner Sebestyén Ferdinánd, Conradi Norbert, Bél Mátyás, Pray György, s ilyen felületes felsorolásban is csak a XVIII. századnál tartunk a névsorral, ha itt, – mert csak érzékeltetni kívántuk a terület és a könyv tartalmának gazdagságát –, megállunk a felsorolásban. Hasznos könyv, magyar nyelven is közkinccsé kellene tenni.

BÁNYÁSZ MELINDA

KESZEG VILMOS, **Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség.** Kriza János Néprajzi Társaság. Kolozsvár, 2008. 496 lap.

Már a címben megjelenő hármas tagolás ráirányítja a figyelmet két fontos dologra, az egyik, hogy a szerző az írást nem mint elvont entitást, hanem az írást használó ember szemszögéből vizsgálja, a másik, hogy nem, vagy nemcsak az írásnak az elithez köthető részével foglalkozik, amely a mindenkor kánonhoz tartozik, hanem a populáris irodalmat is elemzés tárgyává teszi.

A könyv témáját legáltalánosabban a *Bevezetésben* fogalmazza meg: az írás kultúrája. A vizsgálat interdiszciplináris jellegű. Felhasználja a paleográfia mellett a néprajz, antropológia, szociológia, irodalomtörténet, könyvtártörténet, szociolingvisztika eredményeit. Emellett több iskola pedagógiai módszereit is felhasználja (tartalomelemzés, kontextuselemzés, élettörténet, tipológia, strukturalista módszer stb.), közöttük a kontextuselemzés kerül viszonylagos túlsúlyba, amint azt a kötet felosztása is bizonyítja.

A három nagy fejezet (*Az írás kutatása, Írásszokások, Írás és kontextus*) közül a harmadik képezi a kötet jelentős részét.

A módszertani elkötelezettséget bizonyítja a *Bevezetés* kezdete is, a történet az idős roma férfiről, aki nem tud levelet küldeni a fiának, mivel analfabéta. Példák sokaságát, idézeteket, esettanulmányokat sorakoztat fel, amelyek konkrét vizsgálatok segítségével támasztják alá az elméleti részeket.

A könyvön két nagy kérdés vonul végig, az egyik az írás történetéé, hogyan, mi célból jött létre, mire használják, a másik az írás hivatalos és privát státusának viszonyáé. Az írás történetét az első nagy fejezetben taglalja a szerző. A könyv történetét mintha egyfajta felemelkedésként és bukásként látná, amely bukás napjainkban történik meg. Az egyik oldala ennek a bukásnak a másodlagos szóbeliség megjelenése, a másik az elektronikus írás. Felhívja a figyelmet arra, hogy a kis könyvesboltok helyett a nagyáruházakban ma már cd-ken árulják az írott anyagot. Mivel ez tartalmilag nem érinti jelentős mértékben az írottakat, feltűnő, hogy mennyire fontosként határozza meg a könyvhöz mint tárgyhoz köthető jellemzőket. Negatív igék sokaságával festi le a szerző, hogy miben is áll az írásnak a fordulópontja: *meginog* a szerzői státus, valami *megszűnik, érvénytelenedik, keveredik, bizonytalanná válik*. S mindegyre a veszélyre *figyelmeztet* minket egy napilap.

Az írás történetét nem önmagában, és nem az oralitás történetével párhuzamosan vizsgálja, hanem mint két olyan jelenség történetét, amelyek között interferencia és funkciómegoszlás van. Az ongi korszakok, elsődleges szóbeliség, írásbeliség, másodlagos szóbeliség kora, nem átmenet nélküliek, és nem zárják ki egy vagy több más jelrendszer használatát. Az írás története, a különböző írásrendszerek vizsgálata közben az oktatásra és az írás és a társadalmi egyenlőtlenség kapcsolatára helyez jelentős hangsúlyt. Az írás kétarcú, ambivalens jelenség, a kultúramegőrzés, -átadás, hatékony kommunikáció lehetőségét adja meg, ugyanakkor bizonyos csoportok az írás ismeretének hiánya miatt kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek. Ehhez járul hozzá az írás misztifikációja, amely egyaránt jelentős azok körében, akik nem ismerik, és azokéban is, akik igen. Hiszen az írást nem ismerők a különböző transzcendens lényekhez kapcsolják azt, az azt ismerők pedig gyakran igyekeznek attól távol tartani a többieket. Ezt elősegíti – aszerint, hogy éppen hol és mikor történik – az oktatás hiánya, vagy olyan bonyolult jelrendszerek alkalmazása, amelyekkel szemben az írás ismertetői is funkcionális analfabétákként állnak. Talán ide sorolhatóak a titkosírások mellett a különböző szaknyelvek is, amelyek közül néhányban még az írást jól ismerők is a beavatott szakember segítségére szorulnak. Ehhez a szociolingvisztikai kérdéshez tartozik a kétnyelvűség problémája is, amikor hivatalos írásbeliséghez, vagy az íráshoz általában egy, az egyén által kevésbé ismert második nyelv vagy egy egyáltalán nem ismert idegen nyelv tartozik.

Az írás az oktatás segítségével is eszköz a hatalom kezében. Ahogyan a könyv szerzője is kiemeli, a kötelező olvasmányok előírt normák, események ismeretének kötelezőségét jelentik. Véleményem szerint, mintha ezt már a kisdíjakok is sejténék, hiszen hevesen állnak ellen azoknak a kötelező olvasmányoknak is, amelyeket élveznek a kötelezőség megszűnése után, vagy a feladat előírása előtt.

Az oralitás és az írás viszonya nemcsak a történeti kérdésfeltevéshez kapcsolódik, hanem a privát és hivatalos kérdéséhez is. Keszeg az írásosságot az oralitás kontextusaként határozza meg. Az írásokat jó esetben olvassák is. Az olvasás lehet hangos (ami kicsit már közelít az oralitáshoz) és néma. Ezeknek a kialakulását és használatát is a

történetiség, a funkciók, valamint a kontextus szempontjából vizsgálja a szerző. Az olvasás történetében Wittmann szerint jelentős fordulat zajlott le a XVIII. században, amikor áttértek az intenzívről az extenzív olvasásra. Ugyanekkor megjelent a populáris vagy népszerű irodalom, amelyhez tartozó művek „áruk és nyelvezetük révén mindenki számára megközelíthetőek voltak, s amelyeket napjainkig a ponyvairodalom névvel bélyegez meg a művelődéstörténet“ (75). A ponyvairodalom kötetei az ismeretterjesztés mellett szenzációt keltettek, s az oktatási törvények mellett jelentős szerepet játszottak az írás és olvasás elterjedésében. Az oralitás és írásbeliség kutatásának nagy kérdése az egyetemi jegyzetként írt könyv szerint, hogy kifejezhető-e jelentésmódosulás nélkül valami szóban és írásban?

A második nagy fejezetet a szerző az írásszokások vizsgálatával, az írás funkcióinak a számbavételével indítja. Eszerint beszélhetünk vallásos, mágikus, jogi, gazdasági funkciójú írásról. Az írás szerepet játszik a rítusokban, a térszervezésben, valamint esztétikai, díszítő funkciója is van. A funkciók vizsgálatok is kiemelt hangsúlyt kap a kontextus. Hiszen a szerző szerint, amint azt a következtetésekben is megfogalmazza, „Az írás funkciói a szöveg szemantikai jelentéséből, formai sajátosságaiból, a társadalmi mentalitásból, a szövegszerkesztés- és használat formáiból erednek“ (140). Fontos figyelni arra, hogy a szerző nem az írás funkcióiról beszél általában, hanem bizonyos meghatározott szövegek egyes funkcióiról. Például a tetoválásnak térszervező funkciója van, amely a természetes testet kulturális testté alakítja át. Az okiratnak jogi funkciója van, amit elősegít az írás tartóssága, misztikussága, a mágikus eredetbe vetett hit. De nemcsak az okirat funkcióit, néprajzi vagy antropológiai vonatkozásait tárgyalja a szerző, hanem nyelvezetét, formáját, szimbólumait is. Már itt kitér azokra a paleográfiai kérdésekre, amelyeket a fejezet második részében részletez. Az *Írásszokások* című alfejezet olyan paleográfiai kérdéseket jár körül, mint a szerzőség, hitelesítés, aláírás, technikák, motivációk. Mindezek vizsgálata előtt a szerző a téma relevanciáját egy mondatban indokolja: „Az írás vizsgálata folyamán az írás univerzumában élő ember változatos viselkedése bontakozik ki“ (140). Az írás cselekvés, amit egy ember hajt végre, és nem is egynemű cselekvés, hanem változatos viselkedés.

A szerzőség, az aláírás és a szövegírás hármasa bonyolult viszonyban áll egymással, nemcsak intertextuális világunkban. Valaki, aki szöveget alkot, nem feltétlenül saját kezével írja azt, lehet, hogy csak aláírja mint a rabszolgájának diktáló úr. Lehet, hogy valaki alacsonyabb rangú írástudatlan helyett írja egy írástudó a szöveget, ilyenkor ő is alkotja meg. Van, hogy az aláírók közül egyesek nem is tudnak a szövegről, mikor alákerül a nevük, mint például a gyászjelentő esetében. Talán fontos itt arra is figyelni, hogy a szerző nem, vagy nemcsak arra tér ki, ami a szöveg, szerzőség és aláírás említésekor elsőként és tanulmányaink miatt konvencionálisan eszünkbe jut, vagyis az irodalmi és tudományos szövegek szerzőségének vitatottsága és a plagizálás szörnyű bűne, hanem kitér a mindenki által a hétköznapiakban írottakra is. Igaz, hogy erről személy szerint nem ismerem egyetlen felmérést sem.

Amint azt a következtetésekben is megfogalmazza a szerző, „Az írásszokások történeti jellegűek“. Ezt a szempontot figyelembe véve vizsgálja az írás technikáit is, nem törődve azzal, hogy a különböző tudományok időben hol húzzák meg vizsgálati körük határát. Talán ez is hozzájárul a könyv interdiszciplináris jellegéhez. Egy témát vizsgál részletesebben, nem törődve jelentős mértékben azzal, hogy az éppen használt szempont a paleográfiában, az irodalomban vagy a történelemben releváns. A kis- és nagybetűk

vizsgálatakor kitér Mátyás király bölcsőjének feliratára ugyanúgy, mint a Google-keresőre, vagy a teljesen más paraszti levelezésre.

Az írás szociális jelentéseit vizsgálva olyan kérdések kerülnek előtérbe, mint a kétnyelvűség, írás és hatalom vagy a szexualizált írás.

Figyelemre méltó, milyen élesen különíti el a szerző az írás és olvasás alfabetizációját. Mintha ez az elkülönítés történeti jellegű is lenne, az emberek először megtanultak olvasni, majd megtanultak írni. Ez a felosztás természetesen sok esetben megállja a helyét, mégis az első látásra bennünk megjelenő tiltakozásban is lehet némi igazság, abban, hogy nincs is olvasás írás nélkül, és ez nem is annyira a tyúk és a tojás esete. Talán ezért látszik ennyire határozottnak az időbeli besorolás, mert a szerző egy folyamatot, vagy inkább egy folyamat nagy belső ellentétét kívánja hangsúlyozni. Sarkítva fogalmazva ez az ellentét az lenne, hogy az olvasás szolgásgába dönt, az írás pedig felszabadít. Mindez az írás mindennapi használatba kerülésével függ össze, és mint már említettem, ez a könyv egyik fő kérdése.

Az írás megjelenését a folklórban, mint az írásnak mint témának a megjelenését, külön alfejezetben vizsgálja a szerző. Gyakori a levélírás motívuma, említik az írás módját, eszközét. Az írás ritkaságának köszönhetően népi környezetben a levélnek magas presztízse, nyilvános jellege volt. Ugyancsak ebben a fejezetben tér ki a népi feliratokra, az íráshoz kapcsolódó hiedelmekre.

Az *Írás és kontextus* című harmadik és egyben utolsó fejezet nemcsak nagy terjedelme miatt tűnik ki, hanem azért is, mert esettanulmányok sokaságát tartalmazza. Ezekben az adott írás funkciójának vizsgálatával kezd, ezután következik a kontextus vizsgálata. A sok esettanulmányt indokolja az, hogy a kontextust még az előbbieknél is jobban csak bizonyos íráshoz kötve lehet vizsgálni, hiszen kontextusa csak valaminek van, ráadásul mindennek megvan a maga saját kontextusa. Az esettanulmányok rítusokhoz kapcsolódnak. Elsőnek az átmeneti rítusokhoz köthető írásokat vizsgálja a szerző. A lakodalomhoz kapcsolódva például a vőfélyverseket, a halálhoz kapcsolóva a gyászjelzőket. Valamennyi vizsgálat egy-egy külön tanulmányként is megállja a helyét, több szempontot használ fel, kerek egész, amely még a gyűjtés módját is tartalmazza. Ezeket a különálló egységeket a közös téma és a hasonló tárgyalásmód köti össze és alkotja egységgé.

A másik dolog, ami egybeköti a kisebb fejezeteket, az a már említett ívelés, hogy a nyilvánostól a személyes felé halad. Ennek lépései a lakodalomkor mindig ugyanúgy felhangzó vőfélyversek (persze vannak területi és koronkénti különbségek, az ugyanúgy arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ezeket a szövegeket nem változtatják meg jelentősen a szereplők miatt, a lakodalom a lényeg, nem a részletek), a variálódóbb búcsúztatók. Egy következő lépés a levél, amely már személyes. Nemcsak a levélírás hagyományos formáit elemzi a szerző, hanem az olyan kortárs formákat is, mint az e-mail vagy az sms. Nagy pozitívuma a könyvnek, hogy nem azokat a közhelyeket olvashatjuk itt ezekről a válfajokról, amelyeket sok helyen meg szokás említeni, de nem igazán tudnak mit mondani róluk. Nem azt, hogy új, ötletes, leleményes, és hatalmas lehetőségeket nyit meg, hanem olyan elemzést, mint a többi írásformáról. Az sms, e-mail esetében is vizsgálja a történetét, szabályait, a jelek fajtáit, a funkciókat. Csoportosítja az sms-eket fajtájuk és funkciójuk szerint: személyes, hivatalos, ajándék-, kör-, hírszolgáltatás, nyilvános, akció-, emlék-, voksoló stb. sms-ek. Boudon hívja fel a figyelmet arra, hogy vannak olyan cselekedetek, amelyeket az egyén társadalmi szerepe, funkciója,

kontextusa határoz meg, de nem minden cselekedetünk ilyen. Bourdieu az autodidakta írókat a kultúrába betolakodó egyénként értelmezi. Ezek az írók eleve hátrányos helyzetből indulnak, mintegy korlátozott kóddal. Ezeknek a szövegeknek az esetében is a stílus-, kontextus- és tartalomelemzést esetelemzés követi.

Az *Írás és emlékezet* fejezetben az írásnak egy, még a levélnél is személyesebb formájának, a naplónak a vizsgálatával nyit a szerző. Fontos megemlíteni, hogy ez a nyilvános és személyes sor nem azonos azzal, hogy történetiségében is így halad az írás. ez a szervezési elv nem állítja, hogy a vőfélyversek korábban voltak, mint a levelek, és az sms-ek korábban, mint a naplók. A napló, az élettörténet és a geneológiai tábla is az időt tagolja, mintegy a történelmet uralja.

Az írás mint a történelem megőrzője is funkcióváltozáson vagy megoszláson ment át. Ezt figyelembe véve tárgyalja a szerző a nemzeti történelemtől a lokálison át a személyes élettörténetig az írás szerepét. Az írás domesztikálódik. A hivatalos, távoli, nagy és ismeretlenből bekerül a privátba. Igazából ezt a folyamatot mutatja be a könyv: hogyan jelenik meg az írás, miként lesz kiváltság, majd egyre szélesebb körben személyes, míg már gazdaságukat, hasznos ismereteiket is ebben tárolják az emberek. Eközben pedig szorosan kapcsolódik a történelemhez, az ember igényéhez a megőrzésre. És ezen a kapcsolaton belül is halad a személyes felé, a nemzetitől a magántörténelmek irányába. Az ember az írás által uralja az időt és a teret (feliratok).

A könyvhöz jelentős bibliográfia és rengeteg kép tartozik. Az, hogy a mű egyetemi jegyzet, befolyásolja a szerkezetét is. Minden fejezet tematikával indít és következőkkel zárul, valamint kiemeli a fontosabb fogalmakat.

Keszeg Vilmos *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség* című könyve nemcsak az egyetemisták számára nyújt segítséget, hanem a téma kutatóinak is hasznára válik, hiszen az írás sokoldalú kutatásának eredményeit összegzi és gondolja tovább.

KÁSA ENIKŐ